

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA`LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

*Qo`lyozma huquqida
UDK (371.927)*

Xaydarova Iroda Muradovnaning

**« NUTQI TO`LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNING YOZMA
NUTQGA TAYYORGARLIGINI ANIQLASH VA SHAKLLANTIRISH
YO`LLARI »**

Mutaxassislik: 54 111901 – Logopediya

Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Himoya qilishga ruxsat

“Korreksion pedagogika”

Magistratura bo`limi boshlig`i

kafedrasi mudiri, p.f.n., v/b dots

_____ M.Esonov

_____ Sh.Amirsaidova

2014-y «____» iyun

Ilmiy rahbar: p.f.n., prof.

_____ M.Yu.Ayupova

Toshkent-2014 yil

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
--------------------	---

I BOB. NUTQI TO`LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNING YOZMA

NUTQGA TAYYORGARLIGINI ANIQLASH VA

SHAKLLANTIRISH YO`LLARINING ILMIY-NAZARIY

ASOSLARI.....	15
----------------------	----

1.1 Muammoning maxsus adabiyotlarda yoritilish holati.....	15
1.2 Nutqi to`liq rivojlanmagan bolalarning pedagogik-psixologik tavsifi.....	34
I bob bo`yicha xulosa.....	39

II BOB. NUTQI TO`LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNING YOZMA

NUTQGA TAYYORGARLIK HOLATINI TADQIQ QILISH.....43

2.1 Tasdiqlovchi eksperimentni o`tkazishning maqsadi, vazifalari.....	43
2.2 Nutqi to`liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarlik darajasini tekshirish.....	47
2.2.1 Og`zaki nutqni tekshirish.....	47
2.2.2 Motor-harakat rivojlanishini tekshirish.....	51
2.2.3 Fazoviy tushunchalarni farqlashni tekshirish.....	58
II bob bo`yicha xulosa.....	60

III BOB. NUTQI TO`LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNING

YOZMA NUTQGA TAYYORGARLIGINI

SHAKLLANTIRISH YO`LLARI.....62

3.1 Og`zaki nutqni tekshirish natijalari.....	62
3.2 Motor-harakat rivojlanishini tekshirish natijalari.....	71
3.3 Fazoviy tushunchalarni farqlashni tekshirish natijalari.....	73

3.4 Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligining shart-sharoitlari.....	76
3.5 Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni yozma nutqga tayyorlash (metodik tavsiyalar).....	84
XULOSA.....	91
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	94
ILOVALAR.....	100

KIRISH

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlanish jarayonida keskin o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ta’lim tizimi va mazmunini demokratlashtirish, davlatimizning ustuvor siyosati, XXI asr yoshlarini har tomonlama rivojlangan, yetuk, dunyoviy fikr yuritadigan, bilimli, barkamol shaxs qilib voyaga yetkazishdan iborat. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ta’limning quyi bosqichidan boshlab, oliy ta’lim tizimigacha yosh avlod ta’lim-tarbiyasini sifat jihatidan qayta ko‘rib uni yangilashga muvaffaq bo‘lindi. Chunonchi, ona Vatanimizning kelajagi bugungi yosh avlodning uquvi, salohiyati, iste’dodi, mustaqil fikrlashiga bevosita bog‘liqdir. Shuning uchun ham bilimdon, keng dunyoqarashga ega shaxslarni tarbiyalab yetishtirish vazifasi davlatimiz siyosatining ustuvor vazifasi darajasiga ko‘tarildi. Shu ma’noda, Prezident Islom Karimovning xalqimizning siyosiy tafakkur xazinasiga bebaho hissa bo‘lib qo‘shiladigan “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” kitobi barchamizni hozirgi o‘ta notinch va tahlikali zamonda doimo hushyor, ogoh va sergak bo‘lib yashashga da’vat etadi. Shu asosda “Vatanimizning yangi tarixini chuqur anglab, undan zarur saboq va xulosalar chiqarib, yurtimizning qadimiy shuhrati, bugungi qudrati va salohiyati, jahon maydonidagi obro‘-e’tiboriga har tomonlama munosib bo‘lib yashashga o‘rgatadi”¹.

Farzandlari sog‘lom yurt qudratli bo‘lur, qudratli elning farzandlari sog‘lom bo‘lur. Istiqlol yillarining shioriga aylanib ulgurgan ushbu hikmatli ibora har bir yurtdoshimizning qon qoniga singib ketgan. Aytish joizki, o‘tgan yillar mobaynida mamlakatimizda sog‘lom avlodni voyaga yetkazish, umuman olganda aholi salomatligini mustahkamlash masalalariga jiddiy e’tibor qaratib

¹ "Xalq so‘zi" gazetasi, 2011 yil 28 avgust

kelinmoqda. Ma'lumki, yurtimizda kirib kelayotgan yilga nom berish ezgu an'anaga aylangan. Yurtboshimiz ushbu an'anani davom etirgan holda bu 2014-yilni "Sog'lom bola yili" deb e'lon qildilar.

Shuni ishonch bilan aytish mumkinki, bu mustaqilligimizning ilk kunlaridan jismonan sog'lom va ma'nан yetuk barkamol avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa etib belgilangan ijtimoiy yo'naltirilgan davlat siyosatining mantiqiy davomi bo'ldi. "Ona va bola", "Yoshlar", "Barkamol avlod", "Oila" va boshqa nomlar bilan atalgan yillarda amalga oshirilgan ishlar xalqimizning ezgu orzusi bo'lgan sog'lom bola tarbiyalashdek oliyjanob maqsadga hamohangdir. Hech shubhasiz har birimiz farzandlarimizni sog'lom va har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularning baxt-saodati, yorug' kelajagini ko'rishni niyat qilamiz.

Davlatimiz rahbari "Sog'lom bola yili"ning asosiy maqsad va vazifalari haqida gapirar ekan, mustaqillikning birinchi yillaridanoq sog'lom ona-sog'lom bola masalasiga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida qaralganini, bu borada umummilliyl dasturlar doirasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilganini qayd etdi. O'tgan davrda keng miqyosli va teran mazmunli ulkan ishlar, mamlakatimiz va jamiyatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyat kasb etuvchi vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan qator umummilliyl dasturlar, birichi navbatda, "Sog'lom ona-sog'lom bola" dasturi amalga oshirildi. Farzandlarimiz va xalqimiz baxti uchun, kelajagimiz uchun qilinayotgan bu ezgu ishlar izchillik bilan davom etib, tobora kengayib borayotgani, yuksak samaralar berayotgani quvonarlidir.

Shuningdek, Davlatimiz rahbari qabul qilingan "Sog'lom bola yili Davlat dasturi"da boshlang'ich ta'limning sifatini oshirish, ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, darslik va qo'llanmalarni takomillashtirish, ilg'or pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish masalalari o'z ifodasini topishi zarurligini ta'kidladi. Dasturda avvalo ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan sog'lom, mustaqil fikrlay oladigan, yuksak intellektual salohiyatli, chuqr bilimli va zamonaviy dunyoqarashga ega, mamlakat taqdiri va kelajagi uchun ma'suliyatni o'z zimmasiga olishga qodir barkamol avlodni

shakllantirish, davlat va jamiyatning barcha kuch va imkoniyatlarini ana shu maqsadlarga safarbar etishga doir keng miqyosli chora-tadbirlarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan.

Muhtaram Prezidentimiz I.A.Karimov o‘z ma’ruzalarida “Biz o‘z iste’dodli, fidoiy bolalarimizga bilim va kasb cho‘qqilarini zabit etish uchun qanot berishimiz kerak, zero, sog‘lom avlodni tarbiyalash-buyuk davlat poydevorini, farovon hayot asosini qurish deganidir”,- deb bejiz aytmaganlar¹. Ta’lim mazmunini xalqimizning milliy qadriyatlari, tarixiy obidalari xususidagi ma’lumotlar bilan boyitish, ilg‘or pedagogik texnologiya va axborotlar kiritish kabi bir qator chora-tadbirlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish davr talabi ekanligi davlatimiz tomonidan aniq belgilandi. O‘tgan qisqa vaqt mobaynida mamlakatimizning barcha jabhalarida ta’lim islohotlari izchil va tezlik bilan amalga oshirilib, ko‘plab ijobiy natijalarga erishildi.

Bu o‘rinda jamiyatimizning bir qismi bo‘lgan ijtimoiy himoyaga muhtoj, imkoniyati cheklangan bolalarni ta’lim-tarbiya olishi uchun qulayliklar yaratish davlatimizning alohida e’tiborida bo‘lib kelmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning 23-moddasiga binoan ruhiy va jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar va o‘smlarlarni ta’lim olishi hamda sog‘lig‘ini muhofaza qilish uchun qulay shar-sharoit yaratish maqsadida maxsus ta’lim muassasalari tashkil qilingan.

O‘zbekiston Respublikasining nogironlarga nisbatan olib boriladigan davlat siyosati “O‘zbekiston Respublikasida nogironlarning ijtimoiy himoyalanishi to‘g‘risida”gi Qonun (1991-yil) bilan belgilanadi. Bu qonun aholining mazkur guruhiga boshqa fuqorolar bilan teng asosda to‘laqonli hayot kechirish, jamiyat iqtisodiy va siyosiy hayotida faol qatnashish, shuningdek, o‘zining fuqorolik majburiyatlarini bajarishga yordam beradigan imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish maqsadida huquq va manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha tadbirlar tizimini ko‘zda tutadi.

¹ “Yoshlar-vatanimiz istiqboli, ular millatimiz baxti, ertamiz egalari”. Ma`naviyat gazetasi, 2014 y. 22 fevral №4(378)

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda o‘sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama yetuk shaxs bo‘lib yetishishlari muhim vazifa sifatida belgilanadi. Xususan, mazkur hujjatning 11-moddasida ushbu masalaga quyidagicha yondashiladi: “Maktabgacha ta’lim bola shaxsini sog‘lom va yetuk, maktabda o‘qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi”, bu esa maktabgacha ta’lim muassasasiga murakkab va ayni damda muhim vazifani yuklaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida kamchiliklar kuzatilishi uning ta’lim olishini murakkablashtiradi. Jumladan, tadqiqotimiz obyekti bo‘lmish nutki to‘liq rivojlanmagan bolalar ham bundan mustasno emaslar.

Matkabgacha ta’lim muassasalari oldiga qo‘yilgan muhim vazifalardan biri, bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash hisoblanadi. Bolaning samarali ta’lim olishga tayyorlashning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri esa to‘g‘ri, yaxshi rivojlangan nutqdir.

To‘g‘ri nutq bolaning har tomonlama rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Bolaning nutqi qanchalik to‘g‘ri va lug‘ati boy bo‘lsa, unga o‘z fikrlarini bayon qilish shunchalik oson bo‘ladi, atrof – olamni idrok etish uchun imkoniyat kengayadi, kattalar va o‘z tengdoshlari bilan bo‘lgan munosabati to‘liq va mazmunli bo‘ladi, uning psixik rivojlanishi ham faol ravishda amalga oshadi. Shuning uchun ham bolalarda nutqning o‘z vaqtida shakllanishi haqida, uning so‘va to‘g‘riliqi haqida qayg‘urish, bola qaysi tilda nutqi shakllanayotgan bo‘lsa, mana shu til normalarida namoyon bo‘luvchi turli nuqsonlarni oldini olish va to‘g‘irlash muhim hisoblanadi.

U yoki bu darajadagi nutq buzilishlari bolaning barcha ruhiy rivojlanishlariga salbiy ta’sir etadi, uning faoliyatida, yurish-turishida aks etadi. Og‘ir nutqiy buzishlar aqliy rivojlanishiga, ayniqsa, bilish faoliyati oliy darajalarining shakllanishiga ta’sir etishi mumkin. Bu nutq va tafakkurning chambarchas bog‘liqligi, ijtimoiy, jumladan nutqiy aloqalarning cheklanganligi bilan bog‘langandir.

Nutq buzilishi, nutqiy muomalaning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, aslida bo'limgan ruhiy buzilishlarni, hissiy-irodaviy sohaning o'ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqarishi, uning xarakteridagi salbiy fazilatlarning rivojlanishi uchun yo'l ochib berishi mumkin.

Bularning barchasi savodxonlikni egallashga, umuman o'zlashtirishga, kasb tanlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday bolalarning nutqiy tajribasi cheklangan, til vositalari takomillashmagan bo'ladi. Nutqiy muloqotga ehtiyoj yetarlicha qondirilmaydi. So'zlashuv nutqi qashshoq, kam so'zli, ma'lum vaziyat bilan uzviy bog'liq va shu vaziyatdan tashqarida tushunarsiz bo'lib qoladi. Bog'lanishli monologik nutq yo mavjud bo'lmaydi, yo katta qiyinchilik bilan rivojlanadi va sifat jihatdan o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi.

Hozir amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni maxsus nutqiy maktabgacha tarbiya muassasalarida o'qitish va tarbiyalash maqsadga muvofiqdir. Bola 3-4 yoshidan maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan ta'lim-tarbiya olsa, umumta'lim mакtabining 1-sinfida savod o'zlashtirishga tayyor bo'ladi.

Biroq nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning ko'pchiligida og'ir ko'rinishdagi tovushlar talaffuzida kamchiliklari bo'lganligi bois, ular umumta'lim maktablariga borganlarida juda ham qo'pol ko'rinishdagi yozma nutq kamchiliklariga yo'l qo'yishadi: yozganda talaffuzida yo'q tovushlarni tushirib qoldiradi, o'xhash harflarni bir-biri bilan almashtiradi, harflar o'rnini almashtirib yozadi, kerakli so'z o'rniga o'xhash so'zni yozadi va h.k. Bu kabi muammolar hozirgi kunga qadar hali deyarli yoritib berilmagan, ya'ni nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nima sababdan bunday qo'pol xatoliklarga yo'l qo'yishlari yoxud bunday xatoliklarning oldini olish uchun ya'ni nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini shakllantirishda qanday shart-sharoitlar mavjud bo'lishi, qanday usul va qonuniyatlardan foydalanish mumkinligi yuzasidan tatqitot ishlari olib borilmagan va metodik tavsiyalar ishlab chiqilmagan. Shu biosdan ham biz "Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma

nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo'llari” mavzusini dolzarb deb topdik.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi: Rossiyada bizning mavzu bo‘yicha S.N. Konovalova, A.P. Voronova, Ye.F. Topova, A.Ye. Alekseyeva, Ye.L. Maliovanova, A.V. Lagutina, Ye.V. Axankova, G.N. Gradova, G.A.Kashe, Ye.M.Mastyukova, L.F.Spirova, A.V.Yastrebova, J.V.Antipova, Ye.V.Nazarova kabi ko‘plab olimlar ilmiy-tatqiqot ishlarini olib borganlar. Masalan, S.N.Shaxovskayaning tadqiqotlarida nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqida uchraydigan paradigmatic xatolar tahlili beriladi¹. G.A.Kashe nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni o‘qitish usulini ishlab chiqar ekan, ana shu kamchiligi bo‘lgan bolalarda tovush talaffuzining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tadi². Ye.M.Mastyukova nutqning to‘liq rivojlanmaganlik sabablarini yoritar ekan, shunday yozadi: “Nutq bola hayotining ilk yoshlarida jadallik bilan taraqqiy etishning eng yosh funksiyasi sanaladi”³. J.V.Antipovaning ishlarida nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqidagi so‘zlarning ma’noviy tuzilishidagi funksional o‘ziga xosliklar tahlil etilgan⁴. L.F.Spirova neytral leksikadan kelib chiqib nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda uchraydigan ko‘pgina xatolarni to‘liq yoritib bergen⁵. Ye.V.Nazarova esa nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqlarini psixolingvistik jihatdan tahlil qilib, nutqiy til tuzilmasining barcha darajalarida ketma-ket amalga oshiriladigan, umumlashtirilgan leksik-grammatik ma’nolarni yetarli shakllanmaganligini aniqladi⁶.

Barchamizga yaxshi ma’lumki, yurtimizda maxsus pedagogikaning barcha yo‘nalishlari bo‘yicha muhim ilmiy tatqiqot ishlari olib borilgan va bu borada

¹ Шаховская С.Н. Недоразвитие и утрата речи. Алалии // Расстройства речи у детей и подростков: Сб. тр. - М.: Медицина, 1969. - Б. 156 - 176.

² Каше Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи: Пособие для логопедов. - М.: Просвещение, 1985. – Б. 206.

³ Мастюкова Е.М. Психическое развитие школьников, страдающих моторной алалией // Преодоление речевых нарушений у детей и взрослых: Сб. науч. тр.-М.,1980. - Б.50-55.

⁴ Антипова Ж.В., Волосовец Т. В., Кутепова Е.Н. и др. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников: Учебно-методическое пособие - М: Изд-во «Секачев В.Ю.», 2002. – Б. 256.

⁵ Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи. - М.: Педагогика, 1980. – Б. 192.

⁶ Назарова Е. В. Формирование лексико-грамматической организации речевого высказывания у детей дошкольного возраста с недоразвитием речи: Автореф. дис. . канд. пед. наук. М., 2000. – Б. 16.

ko‘plab katta yutuqlarga erishilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Masalan, nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasining ilmiy va metodologik asoslari bo‘yicha L.R.Mo‘minova, N.R.Rahmanqulova, M.Yu.Ayupova, Z.M.Ahmedova, X.M.Po‘latova va yana bir qator olimalarimizning olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlarini ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin. Ular olib borgan o‘z ilmiy tadqiqot ishlarida tilning grammatik asoslarini egallash va uni boshqaruvchi vazifalarining vujudga kelishi munosabati bilan mustaqil nutqning jadal rivoji bo‘yicha e’tiborli kuzatishlarini bayon etganlar.

Jumladan, L.R.Mo‘minova “Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq kamchiliklarini oldini olish bo‘yicha korreksion – pedagogik ishlarning nazariy asoslari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutq kamchiliklarini korreksiyalash, ularni maktab ta’limiga tayyorlash bo‘yicha pedagogik ishlar konsepsiyasini ishlab chiqdi. Umumiyligida maxsus pedagogikada integratsiya negizida umumpedagogik tamoyillarni aniqlab, turli darajadagi nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha korreksion – pedagogik ishlar tizimini yaratib, ilmiy jihatdan asosladi. Tadqiqotchi birinchi bo‘lib, ikki tillilik sharoitida nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni kompleks, maxsus logopedik tekshirish metodlarini, hamda nutqdagi rivojlanmaganlik darajalarining matematik modelini ishlab chiqdi.

P.f.n., prof M.Yu.Ayupova maktabgacha tarbiya yoshidagi fonetiko – fonematik kamchilikka ega bo‘lgan bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha logopedik ishlar tizimini ishlab chiqdi. U maktabgacha tarbiya yoshidagi fonetiko – fonematik kamchiligi bor o‘zbek bolalarida logopedik – korreksion ishning zarurligi, bu kamchiliklar logopedning yordamisiz bartaraf etilmasligini, balki ular bola uchun maktab dasturini o‘zlashtirishga yordam beruvchi bosh sabab bo‘lishini isbotlab berdi. Olima tomonidan fonetiko – fonematik kamchilikka ega bo‘lgan bolalarni erta diagnostika qilish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilishi va kamchiliklarni oldini olishga qaratilgan logopedik mashg‘ulotlar tizimining tavsiya etilishi alohida e’tiborga loyiq.

P.f.n., dots X. M. Po'latova nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutq faoliyatini faollashtirish usullarini aniqlash bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borgan. P.f.n., dots Z.D. Axmedova esa "Umumta'lim mакtab o'quvchilarida disgrafiyani bartarf etishda logopedik ish tizimi"ni yaratdi. Ammo, shu o'rinda bir narsani ta'kidlashimiz lozimdir, bizning mavzuimiz ya'ni "Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo'llari" bo'yicha hali deyarli yetarli darajada ishlanmaganligi, mavzu bo'yicha medotik qo'llanmalar yaratilmaganligi, uning maxsus muassasalar faoliyatida qo'llanilmayotganligi tatqiqot doirasida ko'rib chiqilayotgan muammolar sirasiga kiradi.

Tadqiqot obyekti- mакtabgacha yoshdagi nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar.

Tadqiqot predmeti - nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish jarayoni.

Tadqiqotning maqsadi - nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo'llari bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot maqsadiga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi:

- mavzuga doir psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlarni o'rganish va tahlil etish;
- nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish;
- yozma nutqga tayyorgarlikni aniqlash metodikasini tayyorlash;
- mакtabgacha maxsus ta'lim muassasalarida nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda yozma nutqga tayyorgarligikni aniqlash bo'yicha tajriba-sinov o'tkazish;
- nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarni yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorlash va uni shakllantirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy farazi- fikrimizcha, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini shakllantirish quyidagi holatlarda o'z samaradorligiga ega bo'ladi:

- agar nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni korreksion-pedagogik ta’sir tizimiga erta jalb etilsa;
- psixologik-fiziologik, ichki va tashqi ta’sirlarni yaxlitligicha ta’lim-tarbiya maqsadlariga yo‘naltirilsa;
- bolalarining shaxsiy xususiyatlarini chuqur bilgan holda ularga individual yondoshilsa;
- bolalarining yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarligini shakllantirish ma’lum maqsadga qaratilgan holda olib borilsa;
- yozma nutqni o‘zlashtirishda nutqiy muammolar kompleks ravishda bartaraf etilsa;
- yozma nutqni o‘zlashtirish jarayonida bolalardagi tevarak-atrof haqidagi tushunchalar, tafakkur muammolarini bartaraf etish, bilish jarayonlarini faollashtirishga doimiy ravishda alohida e’tibor berilsa hamda ushbu yo‘nalishdagi ish kundalik mashg‘ulotlarning kompleks mazmuniga kiritilsa;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda yozma nutqni o‘zlashtirish va shakllantirish jarayonida kompleks yondoshuv, pedagogik-psixologik ta’sir tizimi o‘z vaqtida va izchil tashkil etilsa kutilayotgan natija o‘z samarsini beradi.

Tadqiqotning metodologik asosini O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (1997-yil), Kadralar tayyorlash milliy dasturi, O‘zbekiston Respublikasida ta’limni rivojlantirishning 2005-2010 yillarga mo‘ljallangan Davlat dasturi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan dasturlar, Prezidentimiz I.A.Karimov asarlarida olg‘a surilgan ma’naviyat haqidagi g‘oyalar, Sharq mutafakkirlarining ma’naviyat, milliy o‘zlikni anglash, komil insonni tarbiyalash haqidagi falsafiy – ahloqiy qarashlari, R.Ye.Levina tomonidan ishlab chiqilgan nutq patologiyasini taxlil qilish prinsiplari, nutqni o‘rganish va ontogenezda nutqni egallah qonunlari, I.P.Pavlovning “neyro-fiziologik”, L.S.Vigotskiy, N.I.Jinkin, A.R.Luriyalarning “nutq va tafakkur birligi to‘g‘risidagi psicho-lingvistik konsepsiya”si, P.Y.Galperinning “aqliy hatti-harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi to‘g‘risidagi nazariya”si, L.S.

Vigotskiyning “normal va anomal rivojlanish qonuniyatlarining birligi to‘g‘risida” gi fundamental ilmiy qoidalari kabilar tashkil etdi.

Tadqiqot metodlari. Bir-birini to‘ldiradigan va nazorat qiladigan metodlar majmui qo‘llandi: ilmiy adabiyotlarning tizimli ilmiy-nazariy tahlili, majmuaviy (kompleks) tahlil, kuzatishlar, suhbatlar, kuzatuvchi eksperimentlar, statistik metodlar.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati - Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirishni ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqish hamda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishni takomillashtirish yo‘llarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati - nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning og‘zaki nutqi, lug‘at boyligi kabi til xususiyatlari bo‘yicha ma’lumotlar o‘rganildi, jamlandi va yozma nutqga tayyorgarligi aniqlanib, uni shakllantirish yo‘llari ishlab chiqildi hamda amaliyotga tatbiq etildi. Dissertatsiyaning natijalaridan maxsus bolalar nutq bog‘chalarining logopedlari korreksion ish rejalarini tuzish jarayonida, korreksion-pedagogik ishlarda hamda defektologiya fakulteti talabalariga dars berishda, Respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan pedagog xodimlar malakasini oshirish institutlaridagi logopedlar malakasini oshirish kurslarida, ota-onalar uchun metodik yordamni tashkil qilishda qo‘llanma sifatida foydalanish mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash metodikasi tayyorlandi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarligini shakllantirish yo‘llari aniqlandi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash tajriba-sinov yordamida aniqlandi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini shakllantirish yo‘llari bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kutilayotgan natijalar va muammolar yechimi- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning og‘zaki nutqi, lug‘at boyligi kabi til xususiyatlari bo‘yicha ma’lumotlar yig‘ildi, nutq nuqsonlarining turlari va xususiyatlari o‘rganildi, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo‘llari bo‘yicha tatqiqot eksperiment natijalarining miqdor va sifat jihatdan qilingan tahlili umumlashtirilib, metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar:

- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarligini aniqlashning nazariy asoslari;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarlik darajasini tekshirish natijalari;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni yozma nutqga tayyorlash bo‘yicha xulosa va metodik tavsiyalar.

Tadqiqot bazasi - Toshkent shahar, Yunus-obod tumanidagi 480-sonli maxsus mактабгача та’лим муассасаси.

Tadqiqot bosqichlari:

Birinchi bosqich: 2012-yilning 4-kvartali, 2013-yilning 1-kvartalini o‘z ichiga oldi. Bu bosqichda magistirlik dissertatsiyasi tanlandi, mavzuga oid maxsus adabiyotlar o‘rganilib, tahlil etildi va magistrlik dissertatsiyasiga asosnoma tayyorlandi.

Ikkinci bosqich: 2013-yilning 1-2-3-4-kvartallarini o‘z ichiga olib, bunda mavzu bo‘yicha maxsus adabiyotlar o‘rganildi, tahlil etildi va magistrlik dissertatsiyasining birinchi bobo yozildi. Maxsus mактабгача tarbiya muassasasida tarbiyalanayotgan bolalar kuzatildi. Guruh logopedlari va tarbiyachilari bilan suhbat o`tkazilib, tibbiy va pedagogik hujjatlar o‘rganib chiqildi. Shu asnoda aniqlovchi eksperiment metodikalari ishlab chiqildi.

Uchinchi bosqich: 2014-yilda tanlangan bazalarda tajriba-sinov olib borildi,

olingan natijalar tahlil etilib, pedagogik tavsiyalar ishlab chiqildi. Yakuniy bosqichda dissertatsiya yozildi va “Korreksion pedagogika” kafedrasida muhokamadan o‘tkaziladi. Ko‘rsatib berilgan kamchiliklar ustida ishlanib, dissertatsiya yakunlandi.

Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi – “Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo‘llari” mavzusidagi magistr darajasini olish uchun bajarilgan dissertatsion ishimiz kirish, 3 ta bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

I BOB. NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNING YOZMA

NUTQGA TAYYORGARLIGINI ANIQLASH VA SHAKLLANTIRISH

YO'LLARINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

1.1 Muammoning maxsus adabiyotlarda yoritilish holati

Yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorgarlikni shakllantirish-ushbu tayyorgarlikning tuzilishi, uning tarkibiga kiruvchi komponentlar haqidagi masalaga javob berishni, mazkur faoliyat to'rini muvaffaqiyatli shakllantirishni ta'minlovchi jarayonlar va funksiyalarini aniqlashni talab etadi.

Til – inson muloqoti, fikrlashini amalga oshirish uchun xizmat qiluvchi, insonni o'rab turgan borliqni kodlovchi (shifrllovchi) belgili tizimdir.

Nutq - esa odamlarning moddiy o'zgarish jarayonida tarixiy vujudga kelgan, odamlarning til orqali amalga oshiriladigan muloqot shakli.

Tadqiqotchilar turli nutq shakllarini (til vositalarini bir shaklda tashkil qilish usullari) ajratib ko'rsatadilar:

- psixologik mezonlari bo'yicha (fikrlash motivatsiyasi bo'yicha)- situativ, kontekstli va spontan nutq;

- ijtimoiy mezoni bo'yicha – bevosita, bilvosita, odatiy, ishga doir, kasbga doir va b;

- maqsadi bo'yicha – ekspressiv (fikrni ifodalash), impressiv (tushunish);

- amalga oshirish turi bo'yicha – tashqi va ichki (bolada ichki asosda shakllanadi va asosiy fikrlash mexanizmlaridan birini namoyon etadi) nutq shakllariga bo'linadi.

Nutq jarayonida qanday vositalardan foydalanishni hisobga olib, u og'zaki (belgili shakl), yozma (grafika shakli) va kinetik (til va jestlar yordamida muloqot qilish) turlarga bo'linadi.

Yozma, ya'ni "ko'zga ko'rindigan" nutqni A.N.Radishev og'zaki nutqga eng yaqin nutq deb hisoblab, "nutqning ushbu ikki turi ham og'zaki nutqning turlaridir" - degan fikrni ilgari suradi.

Yozma va og'zaki nutq bir biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib: yozma nutqning belgisi (grafema) fonema hisoblanadi. Ya'ni, yozma nutq "og'zaki nutq

belgilariga “qatlamlanadi” va ularni og‘zaki nutqga qaraganda ancha qiyin va murakkab ikkilamchi simvolizatsiyalash tizimi hisoblanadi.

Shunga qaramay, yozma nutq shunchaki og‘zaki nutqni yozma belgilarga o‘girish degani emas. O‘zining vujudga kelishi va rivojlanish yo‘llari hamda o‘zining psixologik mazmuni, uning tarkibiga kiruvchi psixologik operatsiyalar bo‘yicha yozuv jarayoni og‘zaki nutq jarayonidan ancha farq qiladi.

Yozma va og‘zaki nutq ikki signalli tizimning vaqtinchalik aloqalari ko‘rinishida namoyon bo‘ladi, biroq og‘zaki nutqdan yozma nutqning farqi shundaki, yozma nutq faqat maqsadga muvofiqlik tarzida bilim berish sharoitlarida shakllanadi.

Yozma nutq jarayonida eshitiladigan, talaffuz qilinadigan va ko‘rinib turgan so‘z o‘rtasida yangi aloqalar o‘rnataladi: bunda yozma nutqning murakkab shartli reflektor aloqalariga og‘zaki nutq ikkinchi signal tizimining shakkllanib bo‘lgan aloqalari ulanadi.

Og‘zaki va yozma nutqning til xususiyatlari ular o‘rtasidagi situativ psixologik farqlar bilan izohlanadi. L.S.Vigotskiy yozma nutqni monolog-nutq sifatida tavsiflab, unga quyidagicha izoh beradi: “Yozma nutq - bu og‘zaki nutqning har qanday vaziyatda o‘z - o‘zidan, hech qanday qiyinchiliklarsiz, bola tomonidan so‘zlashuv vaziyati bo‘lgan vaqtida oq qog‘oz varag‘i, hayoldagi suhbatdosh bilan bo‘lgan suhbatidir”¹.

Og‘zaki nutq bevosa muloqot sharoitlarida sodir bo‘ladi, shuning uchun “sur’ati bo‘yicha tez va noto‘liqroq” tarzda namoyon bo‘lib, nutq jarayonida ma’noni ifodalash uchun nolinguistik vositalar – mimika va imo - ishoralardan foydalilanadi. Yozma nutqda esa og‘zaki ma’lumotda qo‘srimcha axborot beruvchi ushbu vositalar bo‘lmaydi.

Birinchi sinfga borgan bola og‘zaki nutqni yetarli darajada o‘zlashtirib, so‘zlarni bemalol talaffuz qiladi va muloqot jarayonida ibora ichidagi so‘zlarni o‘z o‘miga qo‘yish ustida o‘ylanib o‘tirmaydi. Yozma nutqda har bir iboraning

¹ Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Лабиринт, 1996. – Б. 414.

tuzilishi maxsus o‘ylanish predmeti hisoblanadi va boshlang‘ich bosqichda yozma nutqni o‘zlashtirish har bir so‘zni yozish jarayoni kabi tushuniladi.

Yozma nutqni o‘zlashtirish uchun o‘z nutqini tushunish va uni o‘zlashtirish birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu ikki shartlarni rivojlantirmsdan turib yozma nutq haqida gapirish ham mumkin emas. Og‘zaki nutqdagi kabi, yozma nutqda ham bola birinchi marta “Vatan” degan so‘zni yozganida, bu so‘zda “v-a-t-a-n” harflari borligini tushunadi, ya`ni o‘z tovush faoliyatini farqlaydi va tovush tuzulishining har bir elementini mustaqil talaffuz qiladi.

Til layoqatini, qoidalarini o‘zlashtirish jarayoni 2 bosqichda o‘tadi:

- **tilni amaliy o‘zlashtirish bosqichi**: ruhiy jarayonlarni rivojlantirishning ma’lum darajasiga erishishda, bola ularni deyarli tushunmagan holda ma’lum til qoidalarini o‘zlashtiradi. Tilni sezish yoki “tilni his qilish” ushbu qoidalarni o‘zlashtirish mexanizmi hisoblanadi.

- **tillararo faoliyat bosqichi**: ya`ni birinchi bosqichni o‘zlashtirib bo‘lgandan keyingina til qoidalarini tushunish mumkin.

Og‘zaki nutqni o‘zlashtirish uchun bola tilni rivojlantirishning birinchi bosqichini amalga oshirishi lozim. Yozma nutqni o‘zlashtirish uchun esa tilni rivojlantirishning ikkinchi bosqichiga o‘tish zarur.

Yozish va o‘qishga o‘rgatishda til tizimining birligi sifatida so‘z - bola ongi uchun o‘zining moddiyiliqi va sezuvchanligini egallaydi va uning ong predmetiga aylanadi.

Yozma nutqni o‘zlashtirish va amalga oshirishning murakkabligi uning tabiatiga bog‘liq: agar og‘zaki nutq asosan so‘zlash-eshitish va so‘zlarni-harakatlantirish analizatorlari faoliyati bilan amalga oshirilsa, yozma nutq ko‘rish - eshitish va harakatlantirish analizatorlari faoliyatidan tarkib topadi. Yozma jarayonga butun miya, uning barcha qobiq bo‘laklari aloqador bo‘lsada, biroq unda bosh miya qobig‘ining ma’lum uchastkalari ko‘proq ishtirok etadi.

B.G.Ananyev, A.R.Luriya, L.S.Svetkova, E.S.Beyn, M.K.Burlakova va boshqa olimlarning olib borgan tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, yozish va o‘qish ko‘nikmalari funksional tizimining sensor – akustik - motorli va optik - motorli

rivojlanishi maxsus nutq faoliyatini ta'minlovchi miya mexanizmlari ya'ni analizatorlararo o'zaro ta'sirining tiklanishi bilan bog'liqdir¹. Bunda "Vernike" zonasi (chap yarim sharning chakka sohasi - nutq tovushlarining differensiyasi uchun javob beradi), "Broka" zonasi (chap yarim shar pastki peshona burma-burma joyining orqa qismi), bosh miya ildizining (BMI) peshona bo'limlari (nutq faoliyatini dasturlash va fikrni saqlashni amalga oshiradi), BMI old bo'limlari, BMI premator zonasi (so'zlarni yozganda tovushlarning kerakli ketma-ketligiga rioya qilinishiga javob beradi) ishtirok etadi.

Motor faoliyatini ta'minlovchi miya mexanizmlari esa qo'zg'atuvchilarni qabul qilish va tahlil qilish, fazoviy mo'ljal olish (teri – muskul - kinestetik his uchun javob beradi), praksis markazi (tepa qismidagi burma - burma joyning pastki sohasi), mexanikli yozuv elementi (maqsadli yo'naltirilgan va avtomatlashgan harakatlarni o'zlashtirilishi uchun javob beradi) bilan ta'minlanadi.

Ko'rish - fazoviy faoliyatni ta'minlovchi mexanizmlar: BMI tepe - ensa sohasi apparatlari (tovush tuzilishini so'zning grafik belgilar tizimiga o'girish, xotirada ushbu belgilarni ushlab turish va ularni to'g'ri fazoviy tashkil etilishini amalga oshiradi), miyaning ensa sohasi (o'qish va yozish jarayonlarining normal kechishi uchun javob beradi) bilan ta'minlanadi.

Ko'rish-motor faolligi esa o'z navbatida oftalmokinez jarayonlarining normal kechishi (ko'z harakatlari), mustahkamlovchi (parvotsellyulyar) va fazolovchi (magnotsellyulyar) kanallarning normal ishlashi, barqaror binokulyar nazorat kabi jarayonlarning yaxshiligi bilan ta'minlanadi.

Yozma nutq faoliyatini to'liq amalga oshirish uchun optimal yarim sharlararo o'zaro ta'sir zarurdir. Bilimlarni o'zlashtirishning boshlang'ich bosqichida ko'rish - fazoviy ma'lumotlariga perceptiv ishlov berish uchun javob beradigan katta funksional og'irlik miya tizimiga tushadi, so'ngra ahamiyati

¹ Ананьев Б.Г. О развитии детей в процессе обучения // Советская педагогика. - 1957. - №7. - Б. 12-24; Лурия А.Р. Язык и сознание. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – Б. 306; Цветкова Л.С. Нарушение и восстановление зрительного предметного образа у детей с аномальным развитием // Мозг и интеллект: Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. - М.: Просвещение - АО «Учеб. лит.», 1995. - Б. 241 - 253; Бурлакова М.К. Речь и афазия. Медицина 2007г.

bo‘yicha til operatsiyalari birinchi qatorga chiqadi. Barcha miya zonalari dinamik lokalizatsiya tamoyili bo‘yicha ishlaydi. Bu esa, yozuvni ta’minlab ushbu tizim zvenolaridan birining buzilgan faoliyatini kompensatsiyalash imkoniyatini yaratadi.

O‘qish va yozish jarayonlarining normal kechishi uchun optik, motor, akustik kabi analizator tizimlari periferik bo‘limlarining saqlanishi va to‘liq ishlashi muhimdir.

D.B.Elkonin va N.S.Jukova qayd etib o‘tganlaridek: “Tovushli nutqdan grafik nutqga o‘tishni ba’zida soddalashtirilib, shunchaki belgi-harflarni sezilarli o‘rnini bosish uchun kirish sifatida tushuniladi. Bunday o‘tish asosida ancha nozik psixilogik jarayonlar yotadi: harf nutq tovushlarini modellashtirmaydi, formulalarni esa simvollar bilan ifodalaydi”¹.

Biz esa yozilgan so‘z talaffuz etiladigan so‘zlarni simvollar bilan ifodalamaydi, balki aynan modellashtiradi deb qayd etmoqdamiz, ya`ni, yozma nutq so‘zdagi tovushlarning vaqtinchalik munosabatlarini fazoviy munosabatlar shaklida shakllantiradi. Shunday qilib, yozma nutq shunchaki so‘zning tovushli shaklini ifodalamay, balki, ko‘rib tahlil qilinadigan va eshitish analizatori hisoblanuvchi vaqtinchalik aloqalarni ham fazoviy munosabatlarda modellashtiradi.

Yozuv – bola uchun muhim, yangi belgili tizimdir. Uning o‘zlashtirilishining murakkabligi faqat ular ikkinchi tartibdagi belgilar tizimi ekanligi bilangina bog‘liq emas. Murakkablikning boshqa tomoni yozuv jarayonining yuqori darajali ekanligi va murakkab tashkil topgan sensomotor bazaning mavjudligiga bog‘liq. Yozishni o‘zlashtirish imkoniga ega bo‘lish uchun bola til va kognetiv qobiliyatning ma’lum bir minimal yetuklik darajasiga erishishi zarur.

Yuqorida bayon etilganlarga xulosa yasar ekanmiz, L.S. Vigotskiyning quyidagi fikrini qayd etib o‘tish joiz: “Algebrani o‘zlashtirish arifmetikani

¹ Эльконин Д. Б. Развитие устной и письменной речи учащихся. - М., 1998. - Б. 100-111.; Жукова Н.С. Преодоление недоразвития речи у детей: Уч.-метод. пособие. - М.: Соц.-полит. журн., 1994. – Б. 96.

o‘rganishni takrorlamasdan, balki avval yuzaga kelgan arifmetik fikrlarni yuqori darajaga ko‘tarib, abstrakt matematik fikrni rivojlantirishning yangi va yuqori rejasini namoyon etganidek, nutq algebrasi yoki yozma nutqni egallash ham bolani og‘zaki nutqning avvalroq yuzaga kelgan psixologik tizimini yangidan tuzib, nutqning eng yuqori abstrakt qismiga olib kirishidan boshlanadi.

Yozma nutq - yozish va o‘qish operatsiyalarining komponentlar sifatida birikadigan makrotuzilmasi hisoblanadi: fikrni yozib olish uchun muallif uni tugallangan shaklda bo‘laklab olishi, uni leksemalarga ajratib, so‘ngra ularning har birini yozuv orqali ifodalashi (yozish) kerak. Shu bilan bir vaqtida muallif yozayotgan o‘z yozuvlarini avval nima yozilgan bo‘lsa o‘shani o‘qish jarayonida asoslash imkoniga ega bo‘ladi. Yozma nutq jarayonining yakunlovchi operatsiyasi negizida esa nazorat bilan o‘qish amalga oshiriladi.

A.R.Luriya o‘qishni – impressiv nutqning maxsus shakli, yozuvni esa - ekspressiv yozma nutqning maxsus shakli sifatida belgilaydi.

Yozuv – grafik elementlar yordamida ma’lumotni ma’lum masofaga uzatish va uni ma’lum vaqtida mustahkamlash imkonini beruvchi, nutqni qayd etishning belgili tizimidir.

Yozuvni lingvistik pozitsiyalardan (til fenomeni sifatida), aynan og‘zaki tilni yozma tilga qayta kodlash usuli kabi, ya`ni belgilarning bir tizimdan boshqasiga o‘tish qoidalari to‘plami sifatida ko‘rib chiqamiz.

Qayta kodlash qoidalari tizimi yozuvning bir turini ikkinchi turidan: piktografik, ideografik, sillabik va alfabetik farqlarini aniqlab beradi: piktografik yozuvda so‘z rasm – piktogramma bilan ifodalansa, ideografik yozuvda – iyeroglyph bilan (xitoy tilida), sillabik yozuvda belgi bo‘g‘in, alfabetli yozuvda belgi bir ba’zan ikki tovushni bildiradi. Masalan, rus yozushi alfabetik tizimda tovushli nutqni yozma nutqga qayta kodlash qoidalaring bir necha tamoyillarga asoslanadi. Mualliflar to‘rttadan sakkiztacha bo‘lgan turli xil tamoyillarni ajratib ko‘rsatadilar. Ular orasida eng yetakchisi va umum qabul qilinganlari: fonematik, an’anaviy va morfologik tamoyillar bo‘lib hisoblanadi (Gvozdev A.N., Gorbacheva K.S., Shaxmatov A.A.)

Ularning har birini o‘zlashtirish avvalambor yozishni o‘rganishdan oldin egallangan shart-sharoitlar (bilim va ko‘nikmalar)ning mavjudligini ko‘zda tutadi.

Fonematik tamoyil (grafikaning asosi) mantiqan yetakchi hisoblanadi, biroq uning qo‘llanilishi morfologik va an’anaviy tamoyillar bilan keskin chegaralangan. Bu bir qator istisnolarga ega bo‘lgan asosiy qoida. Masalan, fonematik tamoyillarga binoan, harfli belgilash - so‘zning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyasiga qarab, so‘zda eshitilib turadigan fonemalariga to‘liq mos keladi (“qanday eshitsang, shunday yoz”).

R.Ye.Levina, L.F.Spirova, G.A.Kashe, R.A.Belova-David, R.I.Lalayeva va boshqa olimlar orfografiyaning fonetik tamoyilini muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun bola egallashi lozim bo‘lgan quyidagi bilim va ko‘nikmalarni ajratadi:

- so‘zda bir-biriga yaqin fonemalarni farqlash (fonematik qabul qilish);
- so‘zning tovushli tarkibi haqidagi tasavvurlarning aniqligi va konstantligi (fonematik tahlil);
- tovush harfli assotsiotsiyalarning aniqligi, fonematik idrok, ko‘rvu idroki va fazoviy mo‘ljal olish¹.

Morfologik tamoyil asosida yozilganda talaffuzdan qat’iy nazar morfemalarni harfli belgilash o‘z doimiyligini saqlab qoladi. Bunda kuchli pozitsiyalarning fonemalari pozitsion almashinuv munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lgan kuchsiz pozitsiyalar fonemalariga o‘xshash harflar bilan belgilanadi. Ko‘plab orfografik qoidalar aynan shu tamoyilga asoslangandir.

Shunday qilib, yozish qoidasi (orfografiya)ning morfologik tamoyili so‘zning tovushli tarkibi bo‘yicha bevosita akslanish doiralaridan tashqariga chiqib ketadigan tovushlar va harflar o‘rtasidagi ancha murakkab munosabatlarni ko‘zda tutadi va R.Ye.Levinaning fikriga ko‘ra, “tovushlarni umumlashtirishning ancha murakkab bosqichiga – nafaqat eshitiladigan, balki so‘zlarning taxmin qilinayotgan tovushli elementlarini bilish darajasida umumlashtirishga tayanadi.

¹ Левина Р.Е. Нарушения речи и письма у детей: Избранные труды / Ред.- сост. Г.В. Чиркина, П.Б. Шошин. - М.: АРКТИ, 2005. – Б. 224.

Umumlashtirish nafaqat so‘zning tovushli, balki morfologik tahlili jarayonida hosil qilinadi”. Bundan kelib chiqadiki, orfografiyaning morfologik tamoyili so‘zlarning turli morfemalarini yozilish xususiyatlarini belgilab beruvchi grammatik qoidalarni o‘zlashtirishga olib keladi.

R.Ye.Levina, I.K.Kolpovskaya, L.F.Spirova, R.I.Shuyfer, R.I.Lalayeva, I.V.Prishepovalar yozuvning morfologik tamoyilini muvaffaqiyatl o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni quyidagi parametrlarga ajratadilar:

- fonetik tamoyil asosida so‘zni yozish bazasi hisoblanuvchi malaka va ko‘nikmalar, ushbu jarayonlarsiz o‘zining shart-sharoiti sifatida so‘zning tovushli tarkibi, turli birikmalardan ushbu fonemalarni olib chiqish, so‘zdagi o‘xshash fonemalarni ajrata olish to‘g‘risida aniq va o‘zgarmas tushunchalarni taxmin qiladigan morfologik yozuvga o‘tib bo‘lmaydi;

- so‘zning orfogrammadan tuzilgan qismini aniqlash uchun zarur bo‘lgan so‘zning morfologik tahlilini o‘zlashtirish. Mazkur holatda, orfografik masalani hal qilish asosiy operatsiya hisoblanadi;

- tizimlashtirilgan lug‘at zahirasini o‘zlashtirish, undan faol foydalanish hamda qoida shartlariga ko‘ra, orfografik masalalarni hal qilinishini ta’minlovchi zarur leksik materialni jalb etish uchun baza sifatida xizmat qiluvchi vazifaga binoan kerakli yo‘nalishga guruhash;

- tilning dastlabki grammatik normalarini o‘zlashtirish – “til tuyg‘usi”ning mavjudligi. S.F.Juykovning fikriga ko‘ra, “til tuyg‘usi – ma’lum til munosabatlari tizimidir, u nutq faoliyatida maktabgacha bo‘lgan yoshda va maxsus mashqlar ta’siri ostida shakllanadigan, yetarli darajada rivojlangan fonematik eshitishni ko‘zda tutadi. “Til tuyg‘u”si yoki “til chamasi” deganda bolalarning “grammatikagacha” bo‘lgan bosqichda shakllangan morfologik va sintaktik umumlashtirishni amaliy bilishining ancha yuqori bosqichi tushuniladi¹.

Orfografik to‘g‘ri yozuvni o‘zlashtirish - og‘zaki bo‘lmagan ruhiy funksiyalar va jarayonlarning yetarli darajada shakllanganligiga asoslangan.

¹ Колповская И.К. Влияние недоразвития речи на усвоение письма // Школа для детей с ТНР. — М, 1961.; Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи—М, 1980.; Лалаева Р.И. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников. — СПб., 1999.

R.Ye.Levina o‘zining eksperimental tadqiqotlarida diqqatning yetarsiz taqsimlanishini antisipatsiya, perseveratsiya va boshqa grafik xatolar chastotasi bilan o‘zaro o‘xhash bo‘lishini isbotlab berdi.

I.V.Pritsepova olib borgan tadqiqotlari hamda L.I. Aydarova, N.N.Algazina, D.N.Bogoyavlenskiy, K.V.Komarov asarlarini tahlil qilish asosida, orfografiya qoidalari negizida yotadigan harf, tovush, bo‘g‘in, so‘z, ot, turlanish kabi abstrakt grammatik tushunchalarni o‘zlashtirish jarayonlari analiz, sintez, taqqoslash, solishtirish, umumlashtirish, tasniflash operatsiyalari, o‘xhash va turli xil simultan hamda suksessiv (ketma-ket) tahlil va sintez kabi fikrlash harakatlari yordamida amalga oshiriladi, deb hisoblaymiz.

Orfografik ko‘nikmalar faqat eslab qolish, saqlash va takrorlash kabi mnestik jarayonlar yetarli rivojlangan bo‘lsagina shakllanadi. So‘zlovchi qanchalik tajribali bo‘lsa, uning sintaktik modellar va leksikalarni tanlash uchun keng imkoniyatlar beruvchi uzoq muddatli xotirasi ham shuncha boy bo‘ladi, xotira qancha mukammal va tezkor bo‘lsa, uning qobiliyati ham shuncha yuqori bo‘ladi.

An’anaviy tamoyil, fonematik tamoyil kabi yana bir morfologik tamoyilni istisno turlaridan birini yaratadi. U so‘zlarning zamonaviy talaffuzga va morfologik tamoyilga o‘xhash bo‘lmagan, tarixiy eski yozilishini saqlaydi. Mexanik xotira an’anaviy yozish tamoyilini o‘zlashtirishni bevosita tartibga soladi. An’anaviy yozuvga (o‘zagida urg‘usiz unli bo‘lgan, urg‘u bilan tekshirilmaydigan, chet tillaridan olingan so‘zlar) lug‘atli so‘zlar misol bo‘la oladi. Bunday turdagi so‘zlarda xatolikka yo‘l qo‘ymaslikning birgina usuli to‘g‘ri yozish ko‘nikmalarini egallashga yordam beruvchi so‘zлarni “yaxshi eslab qolish, yod olish va ko‘p martalab yozish” hisoblanadi.

B.G.Ananyev, Z.S.Veyn, S.M.Blinkov, Ye.N.Vinarskaya, R.I.Lalayeva, A.R.Luriya, O.A.Tokareva, L.S.Svetkova, A.N.Koriyev va boshqa mualliflar o‘z asarlarini yozish jarayonining murakkab psixofiziologik tuzilishiga bag‘ishlaganlar. Ularning olib borgan ko‘plab tadqiqotlari yetakchi qo‘l, yetakchi ko‘z, yetakchi quloqning birgalikda ishlashini ta’milovchi akustik, optik, kinestik,

kinetik, proprioretseptiv va fazoviy analizatorlar ustida birgalikda ishslash yozishning psixofiziologik negizi ekanligini isbotlab bergen.

A.N.Leontev, A.R.Luriya, A.N.Kornevning tushunchasida yozuv faoliyat turi sifatida quyidagi asosiy operatsiyalarni o‘z ichiga oladi¹:

I. Sabab, niyat, vazifa

Yozuv - yozuvchida har doim yuzaga keladigan yoki taxmin qilinadigan ma’lum bir vazifadan boshlanadi. Barcha sharoitlarda fikrni shakllantira olish yoki iborani yozib olish lozim bo‘lganda – u barcha begona omillardan ajratib qo‘yilgan bo‘lishi lozim.

II. Ketma-ket harakatlarning mazmunli dasturini tuzish

Yozuvchi iboralarni yozish tartibini saqlab qolishi kerak: har doim u qayerda ekanligiga, nimani yozganligiga, nimani yozishi kerakligiga mo‘ljal olgan bo‘lishi lozim.

III. Gapning ma’lum tuzilishi bilan fikrning qo‘shilib ketishi.

Buning hammasi yoyilgan iboraga aylantirilishi lozim bo‘lgan fikrni nafaqat ushlab turish, balki ichki nutq yordamida keyinchalik o‘z tartibini saqlab qolishi lozim bo‘lgan iboraning yoyilgan tuzilishiga aylantirish lozimligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, yozuvning mazkur operatsiyalarini amalga oshirishning yutug‘i quyidagilar bilan belgilanadi:

- “tashqi” orfografik harakatlar, operatsiyalar, kengaytirilgan muhokamalarni ichki nutqga, aqliy harakatlarga o‘girishni bilish;
- eslab qolish, saqlab qolish va takrorlash kabi mnestik jarayonlarning yetarli darajada rivojlanganligi;
- so‘zlarni gaplarda qurilishining grammatik qoidalarini bilish;
- til semantikasi nuqtai nazaridan so‘z shakllarini aniq tanlash va so‘zlarni stilistik jihatdan to‘g‘ri qo‘llay bilish.

¹ Леонтьев А.Н. Мышление // Вопросы философии. - 1964. - №4. - Б. 85 - 95.; Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-методическое пособие.- СПб.: МИМ, 1997. – Б. 286; Лурия А.Р. Язык и сознание. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – Б. 306.

IV. Gapni so‘zlarga tahlil qilish

Operatsiya quyidagilar asosida amalga oshiriladi:

- so‘z va gap haqida shakllangan til tasavvurlari;
- gapni so‘zlarga bo‘lish ko‘nikmalari (til tahlilini amalga oshirish).

V. So‘zning tovushli yoki akustik tahlili

Mazkur operatsiya yaxlit oqimdan diskret element tovushlarni ajratishni bilishdan, ularning jiddiy “fonematik alomatlarini” aniqlashdan va ushbu alomatlar bo‘yicha nutqning boshqa tovushlari bilan taqqoslashdan, ya’ni so‘z tovushlarini aniq fonematik qabul qilish asosida fonematik tahlilni amalga oshirishdan iborat.

Fonematik tahlil til tahlilining shakllaridan biri hisoblanadi va eshitish-artikulyatsiyalash yo‘li bilan tovush tavsifini aniqlashtiruvchi, uni o‘xhash tovushlardan farqlashga yordam beruvchi artikulyatsiyaning faol ishtirokida amalga oshiriladi. L.F.Spirova, N.A.Nikishina, R.Ye.Levina asarlarida artikulyatsiyasi buzilgan bolalarda yozishni eksperimental o‘rganish natijalari, S.M.Blinkov, Y.V.Nazarova, A.N.Sokolovalarning asarlarida esa birinchi sinf bolalarida yozuv paytida xatolarning 1,5–2 baravar oshishi o‘z aksini topgan¹.

Mazkur operatsiyani amalga oshirishning muvaffaqiyati bir qator sharoitlarga:

- fonematik qabul qilishning shakllanganligiga;
- fonematik tahlil ko‘nikmasining shakllanganligiga;
- artikulyatsiyaning holatiga bog‘liq.

VI. Harf ko‘rinishida yozilishi lozim bo‘lgan ajratilgan fonemaning birlashishi, ya’ni fonemani grafikaga “qayta shifrlash” - yozuvning keyingi operatsiyasi hisoblanadi.

Yozish jarayonida zarur bo‘lgan tovushli tahlil ortida: ajratilgan fonemalar yoki ularning komplekslari ko‘rinuvchan grafik sxemaga o‘tkazilgan bo‘lishi kerak. Agar dastlabki tovushli tahlil yetarli darajada aniq o‘tkazilgan bo‘lsa,

¹ А. Н. Соколова «Внутренняя речь и мышление» 1967.; Назарова Е. В. Формирование лексико-грамматической организации речевого высказывания у детей дошкольного возраста с недоразвитием речи: Автореф. дис. . канд. пед. наук. М., 2000. – Б. 16.

fonemalarni grafemaga qayta shifrlash unchalik qiyinchiklar tug‘dirmaydi. Bunda, “qayta shifrlash” grafemaning topologik xususiyatlari va uning elementlarining fazoviy joylashuvini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Grafika qoidalari bo‘yicha tovush - harfli mosliklarni belgilash asosiy jarayon hisoblanadi. Bunda asosiy yuklanish tovush - harfli assotsiatsiyalarga tushadi. Bundan tashqari, uning zarur shart-sharoiti fonematik qabul qilish va tilni tushunishning yetukligi hisoblanadi.

Quyidagilar yozuvning mazkur operatsiyasini o‘zlashtirishning zarur shart-sharoitlari hisoblanadi:

- fonematik qabul qilish;
- ko‘rish-fazoviy funksiyalar;
- harf gnozisi va mnezisi.

VII. Harflar yordamida so‘zning tovushli tuzilishini modellashtirish

O‘qish va yozishni o‘rganishning boshlang‘ich bosqichida mazkur ko‘nikmani amalga oshirish ikki bosqichda o‘tadi:

- dastlab so‘zning tovushli tomonlarini fonologik strukturalashni bajarish, ya`ni o‘zi tarkib topgan fonemalarning vaqtinchalik ketma-ketligini belgilash;
- so‘ngra harflarning fazoviy ketma-ketligiga fonemalarning vaqtinchalik ketma-ketligini transformatsiyasi amalga oshiriladi.

Fonologik strukturalashning, ya`ni fonematik tahlilning buzilishini ko‘plab olimlar disgrafiya mexanizmida asosiy roldaligiga e’tibor qaratdilar. Eksperimental-psixologik ma’lumotlarga ko‘ra, harfli yozish va fonematik tahlil natijasi har doim ham mos tushavermaydi. Ko‘p hollarda bola og‘zaki fonematik tahlilni benuqson amalga oshiradi, yozuvda esa maxsus xatolarga yo‘l qo‘yishda davom etadi. Bularning sabablaridan biri operatsiyaning ikkinchi bosqichi – so‘zning tovushli tuzilishini modellashning noto‘g‘riligidadir. Fonemalarning vaqtinchalik ketma-ketlikda grafemalarning fazoviy qatoriga transformatsiyasi jarayoni deyarli har doim harf yozishning fonematik tahlili va grafo - motor operatsiyalari bilan parallel sodir bo‘ladi. Bu esa qayd etib o‘tilgan sensomotor jarayonlarning murakkab koordinatsiyasini talab etadi va ularning sodir bo‘lish

vaqtida e'tiborning optimal konsentratsiyalanishi hamda taqsimlanishini nazarda tutadi.

A.N. Kornevning fikriga ko'ra, mazkur operatsiyani amalga oshirish qiyinchiliklarida so'nggi rolda bo'lmanagan yana bir "yerosti toshi" bor¹. Fonematik tahlil kabi so'zlarni harflab yozish suksessiv jarayon hisoblanib, bu jarayon aqlning oson zararlanadigan shart - sharoitlarini namoyon etadi va markaziy asab tizimining hatto yengil rezidual-organik shikastlanishlarida ham oqsab qoladi. Agar bolaning tovushlar yoki belgilarning vaqtinchalik ketma-ketligini qisqa muddatli hotirada ushlab turish qobiliyati buzilgan bo'lsa, bu yozuvni o'zlashtirganda yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, yozuv jarayonidagi mazkur operatsiyani o'zlashtirish shartlari quyidagilar hisoblanadi:

- fonematik tahlil ko'nikmasi;
- vaqtinchalik ketma-ketlikning rivojlangan fazoviy ketma-ketlikka o'tkazishning shakllangan ko'nikmasi (o'z navbatida, fazoviy gnozis va praksisning rivojlanganligi)
- optimal konsentratsiya va diqqatning taqsimlanishi;
- qisqa muddatli xotirada tovushlar yoki belgilarning vaqtinchalik ketma-ketligini (suksessiv jarayonlarni) ushlab turish.

VIII. Yozuvning keyingi operatsiyasi - harfning ko'rinish turadigan obrazini ketma - ket harakatlarning kinetik sxemasiga qayta shifrlash hisoblanadi.

Qayd etib o'tilgan operatsiya, operatsiyalar zanjiridagi yakuniy zveno hisoblanib, nafaqat kalligrafiyaga, balki butun yozuv jarayoniga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Harflarni tasvirlashda qiyinchiliklarning mavjudligi bolaning e'tiborini shunchalik jalgan etadiki, u bundan avvalgi barcha operatsiyalarni ham buzadi. Ushbu jarayonda grafo - motor ko'nikmalarni shakllantirish jarayoniga bog'liq bo'lgan ko'rish-eshitish-motorli koordinatsiya – eng muhim funksiya hisoblanadi.

¹ Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-методическое пособие.- СПб.: МиМ, 1997. – Б. 286.

Ye.V.Guryanova, M.M.Bezrukix, S.P.Yevimov, YE.V.Novikova, N.V.Novatorseva, S.Ye.Gavrina va boshqa mualliflar ko‘rish, eshitish va harakatlanish analizatorlari o‘rtasidagi aloqalar tizimni hosil qilish jarayonini tadqiqot qila turib, ular quyidagilarning shakllanganligiga bog‘liqligini isbotlab berdilar:

- ko‘rish va harakatlanish nazorati (ko‘rvu-motor koordinatsiyalar);
 - harakatlarni kordinatsiyalash (yozayotgan qo‘l zvenolarini koordinatsiyalashni bilish, harakatlanish yo‘nalishining o‘z - o‘zidan o‘zgarish ko‘nikmasini egallah);
 - fazoviy qabul qilish (ko‘rish maydonlarining yaxlitligi, kengligi, har tomonlama ko‘rishning o‘tkirligi);
 - fazoviy tasavvurlar (tana sxemasini bilish, grafemani, uning aniq joylashuvini ko‘rishni bilish; narsalarni, uning tasvirlanishini tahlil qilishni bilish, tenglashtirish jarayonlarini o‘zlashtirish);
 - ritmik tuyg‘ulari (ritmik tashkil etilgan vaqtinchalik qator elementlarni qabul qilishda namoyon bo‘ladigan qobilyat);
 - qo‘lda paypaslab bilish (mayda motorikaning rivojlanishi);
 - grafik xatolarni bartaraf etish uchun diqqatni kerakli hajmda taqsimlash;
 - ko‘rish dqqati;
 - kalligrafiya (aniq, barqaror o‘qish uchun qulay yozuv L.Y.Jeltovska, Ye.N.Sokolova).

Yozuvning ushbu bosqichida so‘z va gaplarning morfologik va leksik grammatik tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda orfografik masalalarni yechish asosiy operatsiya hisoblanadi.

Shunday qilib, sensomotor baza yoki yozuvning funksional shart-sharoitlari kompleksi ko‘p miqdordagi kognetiv va nutq funksiyalarini o‘z ichiga oluvchi ko‘p darajali tizimni namoyon etadi. Minimal kerakli yosh darajasiga yetib, ular tovush - harfli simvolizatsiya operatsiyalarini amalga oshirish, so‘zning tovushli tizimini grafik modellashtirish va grafo-motor dasturini joriy etish uchun optimal imkoniyatlarni yaratadi.

O‘qish - yozma ko‘rinishda ko‘rsatiladigan axborotni kodsizlashning murakkab psixofiziologik jarayonidir.

Yozma so‘zdagi harflar xuddi og‘zaki nutqdagi tovushlar joylashgan ketma-ketlikdagi singari joylashtirilishi kerak. Bunda harflar og‘zaki nutq tovushlarining vaqtinchalik ketma-ketligi bilan kodlanadi. O‘qish jarayonida o‘quvchi yozma modelni shifrlarga ajratadi va uni og‘zaki nutqda so‘zga transformatsiyalaydi.

Rus grafikasining negizida bo‘g‘in tamoili ya`ni alohida olingan harf-grafema keyingi harflarni hisobga olgan holda o‘qiladi. Bolalarni o‘qishga o‘rgatganda o‘qish birligi sifatida dastlab ochiq bo‘g‘inga qaraladi.

Og‘zaki nutqdan yozma nutqga o‘tish qoidalari rus tilidagi so‘zlarni o‘qiganda orfoepiya deb ataladi. Uning normalari qiyin bo‘lib, orfoepik to‘g‘ri o‘qishni o‘zlashtirish uchun bola ikki xil o‘qishni amalga oshirishi kerak: dastlab orfografik (ichida), so‘ngra orfoepik o‘qishni va punktuatsiyani o‘zlashtirib olishi zarur.

Yuqori kortital - koordinatsiya, eshitish, harakatlanish va ko‘rish retsepsiylarining nutq tizimidagi tahlili va sintezi fiziologik o‘qish jarayonining natijasi hisoblanadi. O‘qishni o‘zlashtirish jarayonining tahlili mazkur ko‘nikmaning muvafaqqiyatlari shakllanish asosi hisoblanishi haqida ma’lumot beradi.

O‘qish faoliyat turi kabi operatsiyalarni ketma-ketlik bilan amalga oshirishdan iborat. Ularning har birini o‘zlashtirish ma’lum ruhiy funksiyalar va ko‘nikmalarning shakllanganlik darajasi yetarli bo‘lishini mo‘ljallaydi.

1. O‘qish operatsiyasi ko‘rib qabul qilish, harflarni farqlash va tanlash (harflarning yo‘ldosh tovushlarga o‘zaro munosabati) dan iborat bo‘lib, uni o‘zlashtirish uchun quyidagilar shakllantirilgan bo‘lishi kerak:

- fonematik idrok qilish;
- ko‘rish tahlili va sintezi;
- fazoviy tasavvurlar;
- harfli mnezis.

2. O'qish operatsiyasi - so'zning tovush bilan talaffuz qilingan obrazini qabul qilish (uning o'qilishi) demakdir. Uni o'zlashtirish uchun bola:

- so'zning bo'g'inli va tovushli tarkibi haqida aniq tasavvurga, ya'ni shakllanib bo'lган til tasavvuriga, bo'g'inli va fonematik tahlil ko'nikmalariga;
- diskret birikmalarning (ikki yoki undan ortiq belgining bir birlikni bildirishi) suksessiv - simultan transformatsiyasi, simultanizatsiya qobilyatlariga ega bo'lishi kerak.

3. O'qish operatsiyasi o'qilayotgan narsani tushunish demakdir. Buni o'zlashtirish uchun bolaning:

- ko'rish va operativ xotirasi yaxshi holatda bo'lishi;
- yetarli leksik zahiraga ega bo'lishi;
- sintaktik strukturalash ko'nikmalari va shakllangan grammatik tuzilishni o'zlashtirish qobilyati;
- mazmunan fahmlashni bilish qobilyati yetarli darajada rivojlangan bo'lishi lozim.

O'qish jarayonida amalga oshiriladigan operatsiyalar mazmuni o'qishning texnikaviy va mazmunli tomonlarining mavjudligini belgilab beradi. O'qish jarayonining ushbu tomonlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud bo'lib, o'qiyotganini tushunish jarayoni qabul qilish tavsifini belgilaydi, shu bilan birga ko'rib qabul qilish jarayoniga avval o'qigan narsasining mazmunli ma'nosi ta'sir etadi.

O'qishga o'rgatishda ko'zlearning harakati asosiy texnikaviy operatsiyalarda qiyinchiliklarni yuzaga keltirish mumkin. O'qish paytida ko'zlar harakati bir nuqtadan ikkinchisiga tez-tez sakrashlari bilan amalga oshiriladi. O'qigan paytda ko'zlar nafaqat o'ngga (oldinga), balki, chapga (orqaga) ham harakatlanadi. Bu yosh regressiyasi deb ataladi. Ko'zlar orqa va oldinga tomon harakatlanishining chegaralanishi, o'qish ko'nikmasini rivojlantirishning barcha bosqichlarida o'qish jarayonini buzishi mumkin.

O'qish jarayonining texnikaviy tahlili va uning mazmuni tomonidan aloqasi, asosiy o'qish parametrlari - tez o'qish, to'g'ri va ifodali o'qishning o'qilayotganini tushunishga bog'liqligini belgilaydi.

O‘qish bu ko‘nikma, ya`ni avtomatlashgan bilish. Demak, har qanday ko‘nikma kabi, o‘qishni o‘zlashtirish, uni avtomatlashtirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. O‘qish ko‘nikmasini shakllantirish bosqichlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- 1- analitik;
- 2- analitik-sintetik;
- 3- sintetik.

Bundan kelib chiqib, T.G.Yegorov o‘qishni sifatli, o‘ziga xos o‘zlashtirishning quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- tovush-harfli belgilanishni o‘zlashtirish bosqichi;
- bo‘g‘inlab o‘qish bosqichi;
- sintetik o‘qish usullarining paydo bo‘lish bosqichi;
- sintetik o‘qish bosqichi.

Ushbu bosqichlarning har biri avvalgilarini va keyingilari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, sekin-asta bir sifatdan ikkinchisiga o‘tadi. Avvalgi bosqichdan keyingisida ancha yuqori rivojlanish bosqichiga o‘tish uchun shart-sharoitlar yaratuvchi elementlar to‘planadi.

Tovush-harfli belgilarni o‘zlashtirish bosqichida, bolalar, nafaqat nutq oqimini tahlil qiladi, balki gaplarni bo‘g‘inlarga va tovushlarga bo‘ladi, nutqdan tovushni ajratib, bola uni ma’lum grafik tasvir, harf bilan taqqoslaydi. So‘ngra o‘qish jarayonida u bo‘g‘in va so‘zdagi harfni sintezlab, o‘qigan so‘zini og‘zaki nutqdagi so‘z bilan taqqoslaydi.

Tovush-harfli belgilarni o‘zlashtirish jarayoni nutqning tovushli tomonini tanib olishdan, nutq tovushlarini ajratish va farqlashdan boshlanadi. Faqat shundan so‘nggina tovushlarni ko‘rish tasavvuri hisoblanadigan harf taklif etiladi. Ya`ni harflarni quyidagi funksiyalar yetarli shakllangandagina muvafaqqiyatlari va tez o‘zlashtirish mumkin:

- fonematik qabul qilish (fonemalarning farqlari- differensiatsiyasi);
- fonematik va bo‘g‘inli tahlil qilish (so‘zlarni bo‘g‘inlarga va bo‘g‘inlarni tovushlarga ajratish imkoniyati);

- fazoviy tasavvurlar, ko‘rish tahlili va sintezi (harflarning o‘xshashligi va farqini aniqlash qobiliyati);
- harf mnezisi (harfnинг ko‘rinib turgan obrazini eslab qolish).

O‘qishni o‘zlashtirishning butun jarayoni kabi, ushbu bosqichning asosiy qiyinchiligi bu tovushlarning bo‘g‘inlarga bo‘linishidadir. “Tovushlar bo‘linishining asosiy qiyinchiligi, alohida tovushlarning bo‘g‘inlarga birikishida, bir shaklda jaranglanishini bartaraf etish va jonli nutqni tovushlarga o‘tkazilishini amalga oshirishdan iborat” - deb ko‘rsatadi T.G.Yegorov.

Shunday qilib, bolada, o‘qish jarayonida ko‘rinib turgan bo‘g‘inni uning og‘zaki varianti bilan bog‘lashni bilish ko‘nikmasi shakllangan bo‘lishi kerak.

Bo‘g‘indan keyingi o‘qish jarayonida tovushlarning bo‘g‘inlarga ajralishining qiyinchiliklari yo‘qoladi. Bo‘g‘inlarni so‘zga sintezlash qiyinchiliklari oldingi o‘ringa chiqadi. Bu yaxshi tanish bo‘lgan so‘zlarni bola yengil o‘qishi, kam uchraydigan, uzun va tuzulishi qiyin bo‘lgan so‘zlarni esa qiyinchilik bilan o‘qishi va jonli nutq so‘zi bilan taqqoslashida namoyon bo‘ladi. Ushbu bosqichda so‘zlar va gaplar o‘rtasidagi o‘zaro grammatik aloqalarni o‘rnatishda bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keladi. O‘qishga o‘rgatish san’atida harfni emas balki, bo‘g‘inni o‘qish birligiga ahamiyat beriladi. Bunday usul o‘qishning ravonligi va to‘g‘riligini ta’minlaydi.

Yaxlit qabul qilish usullarining paydo bo‘lish bosqichlari analitik o‘qish usulidan sitetik o‘qish usuliga o‘tganda namoyon bo‘ladi. Ushbu bosqichda oddiy va tanish so‘zlar yaxlit, notanishroq va o‘zining tovush-bo‘g‘inli tuzilishi bo‘yicha qiyin bo‘lgan so‘zlar esa hali bo‘g‘inlab o‘qiladi.

Sintetik o‘qish bosqichi yaxlit o‘qish usullari bilan so‘z va so‘z guruhlari bilan tavsiflanadi. O‘qishning texnikaviy tomoni o‘qishni murakkablashtirmaydi. Asosiy vazifa - o‘qigan narsasining ma’nosini tushunish. Mazmunni tushunish jarayonlari qabul qilish jarayonlaridan ustun turadi. O‘qigan narsasining ma’nosini tushunish - agar bola har bir so‘zning ma’nosini bilsa, ular o‘rtasidagi aloqani tushunsagina sodir bo‘ladi. Shunday qilib, o‘qishning ikkinchi va

uchinchi bosqichlarini o'zlashtirishning yutug'i ko'p hollarda bolada quyidagilarning mavjudligiga bog'liq tarzda namoyon bo'ladi:

- boy luhat zaxirasi;
- og'zaki nutqning shakllanib bo'lgan grammatik tuzilishi;
- og'zaki nutqning sintaktik tuzilish ko'nikmalari (o'qiganlarining ma'nosini yaxshi tushunishi uchun).

L.S.Vigotskiy, V.V.Xolmovskoy, I.A.Domamenko, V.S.Muxina, M.I.Lisina va boshqalarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, bolaning o'qish va yozishni o'zlashtirishga tayyorgarlik darajasi (mustaqil faoliyatga tayyorgarligi kabi) uning emotSIONAL-shaxsiy xususiyatlariga bog'liq.

Shunday qilib, o'qish va yozish yozma nutqning teng huquqli tarkibiy qismi hisoblanib, o'xhash psixologik tuzilishga (so'zning tovushli tahlili va bir belgining boshqasiga qayta kodlanishi) va o'xhash tavsifnomalar hamda ko'nikmalarga tayyorligiga ega.

K.D.Ushinskiy "Yozish va o'qish birgalikda, bir birini to'ldirgan holda va organik o'zaro bog'liq ravishda bolalarga o'qish-yozishni o'zlashtirishga yordam beradi"- deb ta'kidlaydi.

Hozirgi vaqtida maktablarda o'qish va yozishni o'rgatish tovushli analitik-sintetik usul orqali amalga oshirilmoqda. Ushbu uslub asoslari K.D.Ushinskiy tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bog'lanma nutqni gaplarga, gaplarni so'zlarga, so'zlarni bo'g'lnarga, bo'g'lnarni esa tovushlarga ajratishni (analiz), shu bilan birga tovushlarni bo'g'inga, bo'g'lnarni so'zlarga birlashishini (sintez) ko'zda tutadi.

K.D.Ushinskiy ta'lim olish jarayonida tovushli uslub bo'yicha mashg'ulotlar mazmunini quyidagilar bilan belgilagan:

- bolaning ko'zi va qo'lini harflar elementlarini yozishga o'rgatish;
- eshitib so'zdagi alohida tovushlarni topish;
- til tovushlarini aniq talaffuz qilish;
- bolalar diqqatini so'zlar va tovushlarga qaratish;
- so'zlarni ajrata olishni va qo'sha olishni bilishni o'rgatish;

- shu bilan birga, bolaning barcha qobiliyatlarini mashq qildirish va ularda havas uyg‘otish.

Shunday qilib, o‘qish va yozishning psixologik, psixofiziologik, lingvistik va metodik mazmunining tahlili, ushbu faoliyat turlarining muvafaqqiyatli shakllanishini ta’minlovchi jarayonlar va funksiyalarni aniqlashga yordam beradi. Ya’ni, bolalarda mustaqil yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarligini shakllantirish maqsadida bolalarda rivojlantirish zarur bo‘lgan shart-sharoitlar:

- eshitish;
- fazoviy-ko‘rish;
- harakatlanish funksiyalari;
- og‘zaki nutq va til ko‘nikmalari;
- fikrlash qobiliyati va bola fe’lining emotsional-shaxsiy xususiyatlaridir.

Ko‘rsatib o‘tilgan rivojlantirish tomonlarini shakllantirishdagi uzilishlar o‘qish va yozishni o‘zlashtirishda qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

1.2 Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning pedagogik-psixologik tavsifi

Nutq to‘liq rivojlanmaganligining klinik ko‘rinishlari

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni maxsus tekshirish bu kamchilikning turli xil klinik ko‘rinishlari mavjudligini ko‘rsatdi. Ularni shartli ravishda uch asosiy guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruhdagi bolalarda faqatgina nutqning to‘liq rivojlanmaganligi belgilarini ko‘rish mumkin. Ularda nerv-psixik faoliyat buzilishlari kuzatilmaydi. Bu nutq to‘liq rivojlanmaganligining murakkab bo‘limgan shakli hisoblanadi. Bu bolalarda markaziy nerv tizimining o‘choqli zararlanishi uchramaydi. Ularning anamnezida homiladorlikning kechishi yoki tug‘ruq paytida yaqqol ifodalangan kamchiliklarning ko‘rsatilmaganligini ko‘rish mumkin. Onalar bilan to‘liq suhbat o‘tkazilganda tekshiriluvchilarning faqat uchdan biridagina homiladorlikning ikkinchi yarmida yengil toksikozlar yoki tug‘ruq paytida qisqa muddatli asfiksiya

bo‘lib o‘tganligi aniqlangan. Bunday bolalar somatik jihatdan zaif, turli kasalliklarga moil bo‘ladilar.

Bu guruhdagi bolalardaerez va paralichlarning yo‘qligi, yaqqol ifodalangan po‘stloq osti va miyacha buzilishlarining uchramasligi, ularda nutq-harakat analizatorining birlamchi zonalari saqlanib qolganligiga guvohlik beradi. Bunday mayda nevrologik faoliyat buzilishlarida asosan mushaklar tonusida, mayda qo‘l barmoqlarining differensial harakatlari shakllanishida, kinestetik va dinamik praksis shakllanishida buzilishlar uchraydi. Bu asosan dizontogenetik turiga oiddir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda yaqqol ifodalangan nerv-psixik buzilishlarning uchramasligiga qaramay, bu guruh bolalari uzoq muddatli korreksion-logopedik ishga, keyinchalik esa maxsus o‘qitish yo‘nalishiga muhtoj bo‘ladilar.

Ikkinci guruhdagi bolalarda nutqning to‘liq rivojlanmaganligi bir qator nevrologik va psixo-patologik sindromlar bilan birga kechadi. Bu serebral organik genezdagi nutq to‘liq rivojlanmaganligining murakkab turidir. Bunda dizontogenetik-ensefalopatik buzilishlarning simptomo kompleksi o‘rin olgandir.

Ikkinci guruh bolalarini nevrologik jihatdan puxta tekshirish jarayonida yaqqol ifodalanuvchi nevrologik simptomatika aniqlanadi. Bu simptomatika markaziy nerv tizimi shakllanishining kechikishi haqidagina guvohlik bermay, balki alohida miya tuzilmalarining yengil zararlanishi haqida ham guvohlik beradi. Quyidagilar ikkinchi guruh bolalarining nevrologik sindromlari ichida bir muncha ko‘p uchraydi:

1. Gipertenzion- gidrotsefal sindrom- kalla suyagi ichki bosimining oshish sindromi bo‘lib, bunda bosh o‘lchamining kattalashuvi, peshana do‘ngalagining bo‘rtib turishi, chakka sohalarida vena qon tomirlarining kengayishi kuzatiladi. Bu sindrom eng avvalo aqliy ish qobiliyatining buzilishida ixtiyoriy faoliyat va bolalar xulq atvorida, shuningdek, faoliyatning istalgan turidan tez toliqish va zerikishda, yuqori darajadagi qo‘zg‘aluvchanlikda, ta’sirlanuvchanlikda, harakatchanlikda namoyon bo‘ladi. Ayrim hollarda, telbanamolik va beg‘amlik

ko‘rinishlari bilan ko‘tarinki-eyforik kayfiyat kuzatiladi. Bunday bolalar issiq, dim xavoga chidamsiz bo‘lib, bosh og‘riqlari va bosh aylanishlaridan shikoyat qiladilar.

2. Serebrastenik sindrom- yuqori darajadagi nerv-psixik toliqish, hissiy turg‘unsizlik, faol diqqat, xotira funksiyalarining buzilishi ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. Ayrim hollarda bu sindrom giper qo‘zg‘aluvchanlik, umumiy hissiy va harakat notinchligi belgilari ko‘rinishlari bilan; boshqa hollarda esa tormozlanganlik, lanjlik, passivlikning ustunligi bilan uyg‘unlashib keladi.

3. Harakat buzilishi sindromlari mushaklar tonusining yengil gemi va monoparezlar, yaqqol ifodalanmagan muvozanat va harakat koordinatsiyasining buzilishi, qo‘l barmoqlari differensiatsiyalashgan motorikasining yetarli emasligi, umumiy va oral praksisning shakllanmaganligi bilan harakterlanadi. Bunday bolalarda ko‘pincha yengil dizartriya ko‘rinishlariga asos bo‘luvchi yengil parezlar, alohida til mushaklarining majburiy harakatlari ko‘rinishidagi artikulyatsion motorika buzilishlari kuzatiladi.

Bu guruhdagi ko‘pgina bolalar umumiy motor kamchiligi bilan fark qiladilar, ular bir harakat turidan ikkinchisiga kiyinchilik bilan o‘tadilar. U yoki bu harakatli vazifalarni avtomatik tarzda bajara olmaydilar va hattoki oddiy ritmlarni ham amalga oshira olmaydilar. Umumiy va oral praksisning buzilishi bunday bolalar uchun harakterlidir.

Ko‘rsatilgan buzilishlar, odatda, fonematik idrok buzilishi bilan uyg‘unlashadi. Bunday bolalarda hissiy-irodaviy sohaning shakllanmaganligi aqliy ish qobiliyatining pastligi, hissiy labillik, gohida harakat qo‘zg‘aluvchanligi, yuqori affektiv qo‘zg‘alish, ko‘pincha telbanamo qiliqlar va eyforiya turi bo‘yicha ko‘tarinki kayfiyat ustunligi holati bilan birgalikda namoyon bo‘ladi.

Ularning ayrimlari uchun aksincha, yuqori darajadagi tormozlanganlik, ishonchsizlik, sustlik, mustakil emaslik harakterlidir. Bu bolalar, odatda, lanj, tashabbussiz, kam harakat bo‘ladilar. Ularning faoliyati samarasiz harakterga egadir.

Bu guruh bolalari uchun miqdor munosabatlarini tushunish, son va natural son qatorlari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish birmuncha murakkabdir. Bunday bolalarning matematikani o‘zlashtirishlarida yaqqol ifodalangan va turg‘un qiyinchiliklar kuzatiladi.

Uchinchi guruh bolalarida klinik jihatdan motor alaliya kabi belgilanuvchi, birmuncha o‘ziga xos va turg‘un nutq rivojlanmaganligi kuzatiladi. Bir qator xorijiy mualliflar terminologiyasi bo‘yicha nutq patologiyasining bu shakli «rivojlanish afaziyası» yoki «tug‘ma afaziya» singari nomlanadi. Bu termin kattalardagi motor afaziyaga analogik holda vujudga kelgan. «Kattalardagi motor afaziya singari, bolalardagi nutq patologiyasining bunday shaklida ham bosh miya po‘stloq nutqiy zonalarining zararlanishi yoki rivojlanmaganligi kuzatiladi va bunda birinchi navbatda broka zonası zararlanadi»- bu taxminga asoslanib mualliflar yuqoridagi terminni kiritganlar. Kattalardagi afaziyadan farqli ravishda, alaliyada bosh miya nutq zonalarining erta zararlanishi (nutqkacha bo‘lgan davrda) natijasida nutq rivojlanmay koladi. Adabiyotlarda motor alaliyada miyaning o‘choqli jarohatlari muammosi keng muhokama qilingan.

Motor alaliyada murakkab dizontogenetik-ensofalopatik buzilishlar kuzatiladi. Quyidagilar motor alaliyaning harakterli belgilari xisoblanadi: barcha nutq komponentlarining shakllanishi - fonematik, leksik, sintaktik, morfologik, nutq faoliyatining barcha ko‘rinishlari va barcha og‘zaki hamda yozma nutq shakllari rivojlanmagan bo‘ladi.

So‘nggi tatqiqotlarning ko‘rsatishicha, motor alaliyalı bolalarda odatda artikulyator imkoniyatlar yetarli bo‘ladi: nutqiy bo‘lmagan artikulyatsiyani bajara oladilar, bundan tashqari hattoki ko‘pgina tovushlarni alohida va bo‘g‘inlarda talaffuz qiladilar. Biroq motor alaliyalı bolalarning farqli xususiyatlaridan biri shuki, ular bu imkoniyatlarini so‘zlarni talaffuz qilishda amalga oshira olmaydilar. Shu sababli motor alaliya uchun so‘zlarning bo‘g‘in tuzilishi shakllanmaganligi, hatto yaxshi tanish bo‘lgan so‘zlarni faollashtirishdagi qiyinchiliklar harakterli belgilardan biri hisoblanadi.

Yetarlicha boy passiv lug‘atga ega holda, bolalar predmetlarni, rasmlarni nomlashga, alohida so‘zlarni logoped ortidan takrorlashga (ayniqsa, murakkab bo‘g‘inli so‘zlarni) qiynaladilar. So‘zlarning bo‘g‘in tarkibi asosan tovush va bo‘g‘inlarni tushirib qoldirish, o‘rnini almashtirish, boshqa bo‘g‘inlar yoki tovushlar bilan almashtirish hisobiga buziladi, kattalar afaziyasini eslatuvchi holat yuzaga keladi. Literal (harfli), verbal (so‘zli) parafaziyalar (almashtirishlar) kuzatiladi. Bu almashtirishlarning harakterli belgisi, ular turli xil bo‘lib, turg‘un emasdirlar.

Motor alaliyali bolalar uchun xaddan tashkari past nutqiy faollik xosdir. Bunda bola intellekti qanchalik yuqori darajada bo‘lsa va o‘z nutqiga tanqidiy qarash kuchli bo‘lsa, u holda atrofdagilar bilan mimika va imo-ishora yordamida muloqot qilishning ikkilamchi kompensator shakli ham shunchalik yaqqolroq ifodalangan bo‘ladi.

Pedagogik-psixologik tasnifga ko‘ra nutqning to‘liq rivojlanmaganligini R.Ye.Levina uch daraja bilan belgilaydi: nutqiy aloqa vositalarining umuman yo‘q bo‘lishidan to‘ fonetik-fonematik va leksik-grammatik jihatdan rivojlanmaganlik elementlariga ega bo‘lgan mukammal nutq buzilishigacha.

Nutqi to‘liq rivojlanmaganligining 1-darajasi nutqning bo‘lmasligi bilan harakterlanadi. Bunday bolalar nutqsiz bolalardir. 4-6 yoshdagi bunday bolalarning lug‘at boyligi kambag‘al, noaniq bo‘ladi. Nutqiy tovushga taqlid qilish, tovushlar kompleksi bilan chegaralangan bo‘ladi. Narsa va hodisalarni farq qilmagan holda ifodalash, so‘zlarning ko‘p ma’noga ega bo‘lishi harakterli xususiyat hisoblanadi: «tu-tu»- mashina, parovoz, samolyot, qayiq; «tak»- yiqildi, tushirib yubordi, sindirdi, buzdi. Bu bolalarning passiv lug‘ati aktiv lug‘atiga nisbatan ancha boyroq, lekin, nutqni tushunish pasaygan bo‘ladi, ular ko‘p so‘zlarning ma’nosini tushunmaydilar. Tovushlar talaffuzida turg‘unlik bo‘lmaydi, tovushlar bir-biri bilan almashtiriladi, fonematik uquv buzilgan bo‘ladi. Nutqi to‘liq rivojlanmaganligining bu darajasiga ega bo‘lgan bolalar uchun tovushlar analizi bo‘yicha berilgan topshiriqlar tushinarsiz bo‘ladi.

Nutqi to‘liq rivojlanmaganligining 2-darajasi dastlabki keng qo‘llanadigan odatdagi nutqning bo‘lishi bilan harakterlanadi. Bolalar oddiy jumlalardan foydalana oladilar, ma’lum lug‘at boyligiga ega bo‘ladilar. Ular narsa, xodisa va alohida belgilar nomini ajrata oladilar. Lekin bunday bolalarda nutqning qo‘pol darajada rivojlanmaganligi yaqqol ifodalangan bo‘ladi. Ular ikki-uch so‘zdan iborat gaplardan foydalanadilar, lug‘at boyligi shu yoshga mos keladigan normadan kam bo‘ladi, umumlashtiruvchi so‘zlarni (hayvonlar, kiyim, sabzavotlar, mevalar...) bilmaslik kuzatiladi. Harakat belgisini bildiruvchi so‘zlardan foydalanishda qiyinchiliklar kuzatiladi, predmet nomini va boshqa belgilarini bilmaydilar. Kelishik formalarini chalkashtiradilar, fe’l sonini ot soniga moslashtira olmaydilar. Nutqning fonetik tomoni shu yoshga mos keluvchi normadan orqada qoladi. Shunday kamchilikka ega bo‘lgan bolalar bo‘g‘inlar o‘rnini almashtiradilar, undoshlar ketma-ket kelganda tovushni qisqartiradilar.

Nutqi to‘liq rivojlanmaganligining 3-darajasida nutqda leksik-grammatik va fonetik-fonematik jihatdan rivojlanmaganlik elementlari kuzatiladi. Bolalar nutqka ega bo‘lgan holda kishilar bilan aloqa bog‘lay oladilar, lekin buni ota-onas, tarbiyachi ishtirokida, ularning muayyan tushuntirishlari yordamida bajaradilar. Bunday bolalar uchun erkin holda aloqada bo‘lish juda qiyin. Tovushlarni talaffuz qilishda ularni bir-biridan ajrata olmaslik, tovushlar guruhini artikulyatsiya jihatidan osonroq bo‘lgan tovushlarga almashtirish ba’zi hollarda tovushlarni buzib talaffuz qilish bu bolalar uchun harakterlidir. Lug‘at ham normadan orqada qolgan bo‘ladi, lug‘at boyligi analizida leksik holatlarning o‘ziga xosligi ko‘rinadi. Tekshirishda gaplarni, gaplarda so‘zlarni oxirigacha gapirmaslik kabi turg‘un grammatik xatolar kuzatiladi. Ko‘pchilik hollarda ular qo‘shimcha qo‘shilish bilan so‘z ma’nosining o‘zgarishini tushunib yetmaydilar.

Birinchi bob bo‘yicha xulosa

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni yozish va o‘qish ko‘nikmalarini egallashga tayyorlash masalasi maktabga tayyorgarlik darajasi muammosining bir

qismi hisoblanadi. Psixologlar va pedagoglar bolalarni yozma nutqga o‘rgatishga alohida e’tibor beradilar va uning operatsional komponentlari (yozuv hamda o‘qish)ni insonning har qanday ongli faoliyatining asosi sifatida belgilaydilar.

O‘qish va yozuvni tadqiq etish, bolalarni xat-savodni egallahsga tayyorlash jarayoniga bir qator fundamental tadqiqotlar bag‘ishlangan. Turli fanlar nuqtai nazaridan mazkur savollarni tahlil etar ekanmiz, yozma nutqni egallah jarayoni uchun zaruriy psixofiziologik komponentlarni ajratib ko‘rsatamiz, o‘z navbatida ular “yozishni o‘zlashtirishning layoqati” (R.Ye.Levina, I.N.Sadovnikova, Ye.A.Loginova, Ye.N.Rossiyskaya)¹, “bolalarni xat-savodga o‘rgatishni boshlash uchun imkoniyat” (L.F.Spirova, R.I.Shuyfer)², “ta’limiy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun imkoniyat” (D.N.Isayev) sifatida talqin etiladi³.

O‘qish va yozish jarayonlarining normal kechishi uchun zarur analizatorlar tizimlarining markaziy va periferik qismlarini to‘laqonli faoliyati va o‘zaro mutanosiblikdagi ishi, ko‘rish va motorik funksiyalarning ijobiy holati, o‘z nutqini anglash va uni egallah layoqati, diqqat, xotira, tafakkur va uning turli operatsiyalarining yetarli darajada shakllanganligi, bolaning emotsiyal-shaxsiy yetukligi muhim ahamiyat kasb etadi. Sanab o‘tilgan psixofiziologik komponentlar yozma nutqni egallah uchun zarur bo‘lgan layoqat sifatida talqin etiladi, ularning rivojlanishida kuzatilishi mumkin bo‘lgan buzilish yozma va og‘zaki nutqni egallahda qiyinchiliklar vujudga kelishiga sabab bo‘ladi.

Hozirgi kunda, yozma nutqni egallah bilan bog‘liq muammolarni kompleksli tarzda fanlararo aloqalarga tayangan holda o‘rganuvchi tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda.

Bir qancha biologik va ijtimoiy omillarning noxush ta’siri tufayli rivojlanishida u yoki bu nuqsonlari bo‘lgan bolalarning soni ko‘payib bormoqda. Aksariyat hollarda maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqiy buzilishning

¹ Садовникова И.Н.. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников: Учебное пособие. - М.: «Гуманит. изд. центр ВЛАДОС», 1997. – Б. 256.

² Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи—М, 1980.

³ Исаев Д.Н. Диагностика и лечение аутизма у детей. 1987.

nutqning to‘liq rivojlanmaganligi (NTR) shaklidagi nuqsoni yaqqol ko‘zga tashlanmoqda.

Ko‘plab tadqiqotlar nutqi to‘liq rivojlanmaganligi kuzatiluvchi bolalarning psixofiziologik funksiyalari haqida ma’lumotlar beradi. Ularga ko‘ra, nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi berilgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning aksariyatida og‘zaki-nutqiy xotiraning buzilishi, ritmik strukturalarni aks ettirish va fonematik idrok qilish qobiliyatining izdan chiqqanligi kuzatiladi (R.A.Belova-David, V.K.Orfinskaya, N.N.Traugot, T.A.Fotekova), ko‘rish gnozisining hamda ko‘rish-fazoviy axborotni qayta ishslash darajasining pastligi (T.A.Fotekova, T.V.Axutina), ma’lum ma’nodagi kam harakatlilik (V.K.Orfinskaya, N.N.Traugott, V.I.Seliverstov, T.B.Filicheva, G.F.Cherkina, T.A.Fotekova) qayd etiladi, nutqning tizimli, ya`ni uning barcha komponentlarini qamrab oluvchi tomonlarining buzilishi (R.Ye.Levina, G.A.Kashe, N.A.Nikashina, I.K.Kolpovskaya, T.B.Filicheva, G.F.Cherkina), og‘ir shakllarida esa aqliy zaiflik ko‘rinishlari ham kuzatilib (V.I.Seliverstov), xulq-atvorning emotSIONAL-shaxsiy o‘ziga xosliklari (Ye.M.Mastyukova) namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, bir qator mualliflarning tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, nutqning to‘liq rivojlanmaganligi kuzatiluvchi bolalarda og‘zaki va yozma nutqning rivojlanishi uchun layoqatlarning buzilishi aniqlanadi. Ayni payta nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi qo‘yilgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning yozma nutqni egallahsga nisbatan umumiyligi kompleksli tayyorgarligini o‘rganish muammosi hali ochiq qolmoqda.

Nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi qo‘yilgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning yozma va og‘zaki nutqidagi disleksiya, disgrafiya, dizorfografiya holatlari ularda maktabgacha tarbiya yoshida yozma nutqni egallah uchun zarur layoqatni shakllantirish, korreksiya qilish hamda rivojlantirishga qaratilgan ishlarni tashkil etishga ehtiyoj tug‘diradi. Ayni paytda nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi qo‘yilgan bolalar nutqidagi fonetik-fonematik hamda leksik-grammatik buzilishlarning tabiatini bilan bog‘liq masala hal etilgan bo‘lsada, logopediyaning nazariyasi va amaliyotida bunday bolalarni

yozma nutqni egallahsga kompleksli tayyorlash bilan bog‘liq muammo hali o‘z yechimini topgani yo‘q. Mazkur holat nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi qo‘yilgan mакtabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni maktabda ta’lim olishi va xususan, yozma nutqni egallahsga tayyorlash amaliyoti yuzasidan umumiy tavsiyalar shakllanmaganiga sabab bo‘ldi.

Ushbu sababga ko‘ra, mакtabgacha tarbiya yoshidagi nutqi to‘liq rivojlanmaganlik bolalarni og‘zaki va yozma nutqni egallahsga tayyorlash, hamda nutqiy buzilishning turli ko‘rinishlariga ega bolalarning yozma nutqni egallahsga bo‘lgan layoqatini o‘rganish va rivojlantirish borasidagi ilmiy asoslangan tadqiqotlarning yetarli emasligi mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

L.S.Vigotskiy, R.Ye.Levina, A.R.Luriya, A.A.Leontevlar psixik jarayonlar hamda nutqning birligi va uzlucksizligi haqidagi holat, faoliyatning shaxs shakllanishidagi yetakchi omil sifatidagi ahamiyati to‘g‘risidagi holat, nutqiy faoliyatning murakkab tizimli funksional birlik sifatidagi ahamiyati to‘g‘risidagi holatlarni, L.S.Volkova, L.S.Vigotskiy, R.I.Lalayeva, A.R.Luriya, Ye.M.Mastyukova, Ye.F.Sobotovich, T.B.Filicheva, L.S.Svetkovalar nutqiy defekt strukturasi to‘g‘risidagi zamonaviy tasavvurlar va qarashlarni, A.V.Zaporojets, D.B.Elkoninlar esa mакtabgacha tarbiya yoshini inson kamolotining muhim bosqichi sifatida qabul qilgan konsepsiysi, L.S.Vigotskiyning rivojlanishning yaqin zonasida ta’lim olishning ahamiyati to‘g‘risidagi qarashlari, L.A.Venger, M.V.Krulext, A.M.Leushina, V.A.Petrovskiy larning pedagogik texnologiyalar va pedagogik tizimni tashkil etish uslublari to‘g‘risidagi ta’limotlari xozirgi kun amaliy logopediya sohasida yetakchi va muhim o‘rnlarni egallab kelmoqda.

II BOB. NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARING YOZMA

NUTQGA TAYYORGARLIK HOLATINI TADQIQ QILISH

2.1 Tasdiqlovchi eksperimentni o'tkazishning maqsadi, vazifalari

Eksperimental o'rghanishning maqsadi - 5-6 yoshdagi nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda ularning sog'lom tengdoshlariga nisbatan yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorgarligini belgilovchi mezon xususiyatlarini aniqlash.

Eksperimental o'rghanish maqsadiga erishish - quyidagi vazifaning hal etilishini talab etadi:

- yozma nutqni o'zlashtirish mezoni bo'lgan nutqiy va nonutqiy funksiyalar va jarayonlarni tekshirish uchun muayyan vazifalar majmuini tanlash;

- nutqida buzilishlar bo'lgan katta maktabgacha yoshdagi bolalarda yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorgarlik mezonalarini o'rghanish;

- nutqida buzilishlar bo'lgan katta maktabgacha yoshdagi bolalarda yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorgarlik mezonalarini o'rghanish natijalarini tahlil qilish;

- tahlil natijalari asosida nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda yozma nutqni o'zlashtirish mezonlarining holat- xususiyatlarini aniqlash;

- nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning eshitish, ko'rish-fazoviy va harakat funksiyalari parametrlari o'rtasidagi korrelyatsion aloqa (bog'liqlik) lar, og'zaki nutqi va til ko'nikmalari, fikrlash faoliyatini o'rghanish;

- nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqni o'zlashtirishga tayyorgarlik omillari tarkibining o'ziga xos xususiyatlari, uning tarkibiy qismlarini aniqlash.

Tadqiqotlarda o'zaro bog'liq va bir birini to'ldiruvchi uslublar majmuasi qo'llaniladi:

- empirik uslub: tibbiy va pedagogik hujjatlar tahlili, tarbiyachilar, logopedlar, ota-onalar va bolalar bilan suhbatlar; kuzatish, olingan natijalarni keyinchalik tahlil qilish, ishlov berish va umumlashtirish;

-matematik-statistik: farqlarning to‘g‘riligini tahlil qilish, korrelyatsion, omilli tahlil, klaster tahlil uslubi.

Bolalar bilan diagnostik ishlarni asoslab berish uchun tizimlilik, majmuaviylik, faoliyatli yondashish, dinamik o‘rganish tamoyili, ma’lumotlarni tahlil qilishga miqdor va sifat jihatdan yondashish uzviyligining zarurligi hamda bolani tekshirish ma’lumotlarini faqat har xil usullardan foydalanish jarayonida olingan natijalarni qiyoslash yo‘li bilan aniq, to‘g‘ri baholash mumkinligi to‘g‘risidagi nizom eng muhim metodologik tamoyillar hisoblanadi.

Bu nizom bolalarda kechadigan funksiyalar, ko‘nikmalar va jarayonlarni majmuaviy o‘ragnish yo‘nalishlarini, tasdiqlovchi eksperiment tuzilishi va mazmun-mohiyatini hamda har biri muayyan vazifalarni belgilovchi bir qator boshqa diagnostik uslublardan foydalanish zarurligini belgilab beradi.

Tasdiqlovchi eksperiment uslubini ishlab chiqish psixologiyaning fundamental nizomlari, o‘qish va yozishning me‘yorda shakllanishi to‘g‘risidagi psixofiziologiya, yozma nutq buzilishini o‘rganishning klinik, psixologik, psixolingvistik va lingvistik jihatlariga oid ma’lumotlar, nutqi buzilgan bolalar to‘g‘risidagi korreksion pedagogika ma’lumotlarini xisobga olgan holda amalga oshirilgan.

Tadqiqot uslubi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan usullar, vazifalarning yig‘indisi tariqasida shakllangan, ulardan foydalanish bolalar tomonidan yozma nutqni o‘zlashtirish uchun ahamiyatli psixik funksiyalar va ko‘nikmalar holatining xususiyatini aniqlashga imkon berdi. Ana’aviy uslublar sinalayotgan bolalar yoshi va ularda nutq rivojlanishi munosabati bilan bog‘liq ravishda muvofiq modifikatsiyalangan (modifikatsiya-turlanmoq, o‘zgarmoq, boshqa ko‘rinishga, shaklga kelmoq, kirmoq)

Eksperimental tekshirishlar usullarini tanlash jarayonida biz A.R.Luriya, R.I.Lalayeva, D.B.Elkonin, L.A.Venger, N.S.Jukov, V.P.Gluxova, A.N.Kornev, L.S.Volkova, G.V.Chirkina, L.F.Spirova, A.V.Yastrebova, N.V.Serebryakova, M.A.Povolyayeva, T.Fotekova, T.Axutina, Ye.N.Rossiyskaya va boshqa mualliflarning ishlariga tayandik.

Qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun biz uch bosqichdan iborat eksperimental tekshirish o‘tkazdik:

1-bosqich - taxminiy dastlabki bosqich. Uning maqsadi bolalar bog‘chasining tayyorlov guruhi bolalari ya’ni polimorf guruhida “pilotaj tekshirish” o‘tkazish asosida yozma nutqni o‘zlashtirishga tayyorgarlikning dastlabki shartlarini o‘rganish mezonalarini ahamiyatiga (muhimligiga) qarab farqlashdan iborat.

2-bosqich - tadqiqot bosqichi. Uning maqsadi EG bolalarida yozma nutqni o‘zlashtirishning dastlabki shart-sharoitlari hisoblangan jarayonlar va funksiyalar holatini o‘rganishdan iborat.

3-bosqich – tahlil qilish bosqichi. Ushbu bosqichning maqsadi tasdiqlovchi eksperiment uslubini tekshiruvdan, sinovdan yoki muhokamadan o‘tkazib tasdiqlashdan olingan ma’lumotlarni ishlab , tahlil qilishdan iborat.

Eksperiment strukturasi (tuzilishi).

Adabiyot manbaalari ma’lumotlariga suyangan holda (V.I.Seliverstov va boshqalar) yozma nuqt shakllanishi uchun quyidagilar eng muhim komponentlar bo‘lib hisoblanadi: ya’ni, bolada eshitish, ko‘rish-fazoviy va harakat funksiyalari; og‘zaki nutqi va tilga oid ko‘nikmalar; fikrlash faoliyati yaxshi holatda bo‘lishi lozim.

Tekshirishlar bolaning barcha ko‘rsatib o‘tilgan nutqiy va nonutqiy imkoniyatlarini qamrab oluvchi majmuaviy tavsifga ega bo‘lib, 3 qismdan iboratdir (1-jadval). Sanab o‘tilgan qismlar zaruriy shart-sharoitlarning shakllanganlik darajasini aniqlash imkonini beruvchi bir necha bo‘limlarga bo‘linadi.

**Yozma nuqtni o‘zlashtirishning zaruriy shart-sharoitlari holatini
eksperimental o‘rganish**

1-jadval

I. Og‘zaki nutq	II. Motor-harakat rivojlanishi	III. Fazoviy funksiyasi
1- bo‘lim	1-bo‘lim	1-bo‘lim
Tovush nuqtai – nazaridan	Umumiy motorikani	O‘z tanasi haqida fazoviy tasavvurni
2-bo‘lim	2-bo‘lim	2-bo‘lim
Lug‘aviy so‘z boyligini	Artikulyatsion motorikani	Fazoviy gnozis va praksisni o‘rganish
3-bo‘lim	3-bo‘lim	
Nutqning grammatik tuzilishini	Mayda qo‘l motorikasin o‘rganish	
4-bo‘lim		
Tilga oid analiz va sintez jarayonlarini o‘rganish		

Har bir bo‘lim o‘z navbatida seriyalarga bo‘linadi, seriyalar - vazifalar guruhlariga bo‘linadi. Bolalarga taklif etiladigan har bir vazifa (topshiriq), uning javob reaksiyasi oldindan tayyorlangan bayonnomalarda qayd etilgan bo‘ladi.

Turli toifaga mansub bolalar tavsiflarini obyektiv qiyoslash uchun baholashning balli tizimi tanlab olindi. Miqdoriy baholash mezoni o‘rganilayotgan psixik funksiyalar va ko‘nikmalarni bolalar tomonidan berilgan topshiriqlarni bajarishda va yosh meyori bilan solishtirishda rivojlanish darajasini hisobga olishga asoslanadi. Natijalarni baholash sinalayotganlar tomonidan to‘g‘ri bajarilgan vazifalar soniga qarab, ularning mustaqilligi va o‘z xatolarini

to‘g‘rilay olish darajasi bo‘yicha aniqlanib, to‘rt balli shkala bo‘yicha amalga oshirilgan.

2.2 Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarining yozma nutqga tayyorgarlik darajasini tekshirish

2.2.1 Og‘zaki nutqni tekshirish

Bolalar og‘zaki nutqini tekshirganda nutqni prosodiya tomondan, tovush tarkibi, lug‘at boyligi, nutqning grammatik tuzilishi va tilga oid analiz hamda sintez holatlarining qay darajada rivojlanganligiga ahamiyat beriladi.

1. Nutqning talaffuz tomonini o‘rganish

Nutqni tovush tarkibi tomonidan o‘rganishda G.V.Chirkina, T.B.Filicheva va boshqa mualliflar uslubiyotiga asoslandi va fonetik tasniflanishga muvofiq tovushlar guruhi bo‘yicha o‘tkazildi.

Topshiriqning 1-bosqichi tovushlar talaffuzi holatini o‘rganishni o‘z ichiga olgan bo‘lib, bunda bolalarda quyidagi holatlar tekshirildi:

- tovushlarni alohida, boshqa tovushlardan ajratgan holda bir necha marta talaffuz qilish,
- artikulyatsiya jihatidan bir biridan uzoq bo‘lgan tovush bilan birga talaffuz qilish;
- artikulyatsiya tomonidan yaqin bo‘lgan tovush bilan birga talaffuz qilish;
- tovushlar talaffuzini bo‘g‘inlarda (ochiq bo‘g‘inlarda undosh tovushlar ketma-ketligisiz, yopiq bo‘g‘inda undosh tovushlar ketma-ketligisiz; undosh tovushlar ketma-ketligi bilan) tekshirish;
- so‘zlarda (so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida) tekshirish,
- ibora va ravon nutqda tekshirish.

Topshiriqning 2-bosqichi bir artikulyatsion harakatdan boshqa artikulyatsion harakatga o‘tish qobiliyatini tekshirishga asoslanadi. Bunda:

- tovushlarni talaffuz qilish materiallari (tovushlarni alohida, boshqa tovushlardan ajratgan holda bir necha marta talaffuz qilish, artikulyatsiya

tomondan bir biridan uzoq bo‘lgan tovush bilan birga takrorlash; artikulyatsiya tomondan yaqin bo‘lgan tovush bilan birga talaffuz qilish);

- bo‘g‘inlarni talaffuz qilish bo‘yicha materiallar (ochiq bo‘g‘inlarda undosh tovushlar ketma-ketligisiz, yopiq bo‘g‘inda undosh tovushlar ketma-ketligisiz; 2 ta tovushlarning ketma-ketligi va ko‘p tovushlar ketma-ketligi bilan birgalikda talaffuz qilish);

- so‘zlar va toza talaffuz qilishga o‘rgatadigan iboralarni talaffuz qilish.

Topshiriqning 3-bosqichi tovush bo‘g‘in tarkibini qanday bo‘lsa xuddi shunday qayta talaffuz qila olish qobiliyatini tekshirish: so‘zlar - taklif etilgan predmetli rasmlarning nomini mustaqil ravishda talaffuz qilishning tahlili asosida o‘tkazildi. Bunda bolaning so‘zlarni aks ettiruvchi (qaytarilgan) talaffuzi, so‘zlarni bog‘langan talaffuzi; murakkab tovush-bo‘g‘in tarkibli so‘zlardan tashkil topgan gaplarni takrorlash holatlari tekshirildi.

2. Lug`at (ekspressiv so‘z boyligi) holatini tekshirish va o‘rganish

R.I.Lalayeva, L.V.Venediktova (2004), N.V.Serebryakova, L.S.Solomaxa (2001), M.A.Povalyayeva (2002), L.F.Spirova, A.V.Yastrebova (2003) larning uslubiyotlariga tayangan holda 7- seriyali topshiriqlar asosida o‘tkazildi.

Vazifalarning 1-seriyasi bolaning predmet tasviri va unga muvofiq so‘zning o‘zaro bog‘liqligini anglay olish imkoniyatini aniqlash, predmet, harakat va ularning sifatini maxsus tanlangan rasmlar bo‘yicha aytib bera olishini tekshirish asosida amalga oshirildi.

Vazifalarning 2-seriyasi bolaga tekshiruvchi tomonidan boshlab berilgan mavzuli qatorni mustaqil ravishda to‘ldirish imkoniyatini aniqlashdan iborat.

Vazifalarning 3-seriyasi predmetning nomini uning tasvirlanishiga qarab aytib berish imkoniyatini aniqlashdan iborat.

Vazifalarning 4-seriyasi bola tomonidan abstrakt ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarning ma’nosini tushunishini tekshirish-o‘rganish hamda bolaning bir semantik maydondagi so‘zlarni orientirlash qobiliyatini aniqlash, berilgan so‘zlarga sinonim, antonim, o‘zakdosh so‘zlarni topish qobiliyatini tekshirish asosida o‘tkazildi.

Vazifalarning 5-seriyasi so‘z boyligida umumiyligida kategorial nomlarning mavjudligini tekshirishdan iborat bo‘lib, bunda bir turdagiga o‘xshash predmetlar guruhi umumlashtirilgan so‘zlarni topish qobiliyatini tekshirish asosida o‘tkazildi.

Vazifalarning 6-seriyasi bolada so‘zlarni kommunikativ faoliyatning har xil turlarida ishlatish usullarini o‘rganishdan iborat bo‘lib, tugallanmagan gapga bir-ikki so‘zlarni topa bilish qobiliyatini tekshirish asosida o‘tkazildi (ushbu usulning birinchi varianti – gapni to‘ldirish uchun berilgan so‘zlar qatoridan kerakli so‘zlarni topish; boshqa varianti-sifat so‘z turkumlariga ular bilan ishlatiladigan kerakli ot so‘z turkumlarini topish).

Vazifalarning 7-seriyasi bola tomonidan ishlatiladigan so‘zlarning bir biri bilan bog‘lanish xususiyatlarini tekshirish-o‘rganishdan iborat bo‘lib, “yo‘naltirilgan assotsiatsiya” usuli bilan o‘tkazildi. Bolalarga shunday topshiriq berildiki, uni bajarish davomida bolalar ma’noli so‘z birikmasi tuzishi kerak. Shu maqsadda unga alohida so‘zlar va iboralar taklif etildi: Ushbu so‘zlarning har biriga u bilan ma’no jihatidan bog‘lanadigan va “qanday?” so‘rog‘iga yoki “predmet nima qilayapti?”, “Predmet bilan nima qilinadi?” so‘rog‘iga javob bo‘ladigan so‘z topish kerak. Assotsiativ so‘zlarni topish tez-tez ishlatiladigan konkret ma’noga ega bo‘lgan so‘zlar, shuningdek yanada umumlashtirilgan ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarni topishni o‘z ichiga olgan.

3. Grammatika va ravon nutqning shakllanganlik darajasini o‘rganish

N.V.Serebryakova, L.S.Solomaxa (2001), T.Fotekova, T.Axutina (2001), Chirkina (2004) larning uslubiyoti asosida o‘tkazildi. Ravon nutq holatini tekshirish so‘zlarni o‘zgartira olish ko‘nikmasi, so‘zlarni hosil qila olish ko‘nikmasi, grammatik strukturalashtirish (sintaksis) imkoniyatlari holatini o‘rganishga yo‘naltirilgan 4-seriyali vazifalardan tashkil topgan.

Ushub bo‘lim topshiriqlarini bajarishda bolalarning oldiga savolga javob berish uchun so‘zning kerakli grammatik shakli yoki gap konstruksiyasidan foydalanish vazifasi qo‘yildi.

Vazifalarning 1-seriyasida so‘zlarni o‘zgartirish ko‘nikmalarining holati tekshiriladi. Bunda quyidagilarga ahamiyat beriladi:

- ot so‘z turkumini birlik va ko‘plik sonda bosh kelishikda ishlatish;
- ot so‘z turkumini boshqa kelishiklarda old ko‘makchisiz ishlatish;
- old ko‘makchi-kelishikli konstruksiyalardan foydalanish;
- ot so‘z turkumi va sifat so‘z turkumini birlik sonda bog‘lanishi;
- sanoq sonlarning ot so‘z turkumi bilan bog‘lanish ko‘nikmasi.

Vazifalarning 2-seriyasi so‘zlarni hosil qilish holatini tekshirish:

- ot so‘z turkumlarini kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari yordamida so‘zlarni hosil qilish;
- hayvon bolalari nomlarini hosil qilish;
- otlardan sifatlarni hosil qilish (nisbiy sifat: nimadan tayyorlangan, yasalgan);
- egalik (kimniki?), old qo‘shimchali fe’llarning hosil bo‘lishi;
- tugallangan harakatni bildiruvchi fe’l turlarini hosil qilish: chizmoqda-chizdi.

Vazifalarning 3-seriyasi sintaksis yoki grammatik strukturalash imkoniyatlarini tekshirish-o‘rganishdan iborat bo‘lib, u so‘zlarning boshlang‘ich shaklidan iborat gaplarni tuza olish qobiliyatini tekshirish asosida o‘tkazildi: gaplarni takrorlash; gaplarni o‘zgartirish; gaplarga old ko‘makchilarni qo‘shish; tushirib qoldirilgan so‘zlarni o‘z o‘rniga qo‘yish.

Bu namunalar axborot uchun berilgan ma’lumotlar hisoblanadi. Ular nafaqat grammatik, balki ko‘p sonli leksik xatolarni hamda ma’noviy dasturlashtirish qiyinchiliklarini ham aniqlaydi.

Vazifalarning 4-seriyasi ravon nutq holatini syujetli rasmlar to‘plami bo‘yicha hikoya tuza bilish qobilyaitini tekshirish asosida o‘tkazildi.

4. Tilga oid analiz va sintezning shakllanganlik darajasini o‘rganish

R.I.Lalayeva uslubiyoti asosida o‘tkazildi va 4-seriyali vazifalardan tashkil topdi. Vazifalarning 1-seriyasi fonematik analiz va sintez holatini tekshirish:

- so‘z tarkibidagi tovushni ajratish ko‘nikmasi;

- so‘zdagi birinchi tovushni ajratish;
- so‘zdagi oxirgi tovushni ajratish;
- urg‘uli unli tovushni aniqlash (so‘z boshida, so‘z oxirida);
- so‘z tovushlarini tartib bilan aytib berish;
- tovushning boshqa tovushlarga nisbatan so‘zdagi o‘rnini aniqlash (pozitsiyali tahlil);
- so‘zlarda tovushlar sonini aniqlash.

Vazifalarning 2-seriyasi fonematik tasavvurlarga ega bo‘lish holatini tekshirish-o‘rganish:

- berilgan tovush ishtirok etgan so‘zlarni topa olishni bilish;
- berilgan tovush ishtirok etgan so‘zlar bilan nomlanuvchi rasmlarni tanlab olishni bilish;
- nomlanishi berilgan tovushlar sonidan tashkil topgan rasmlarni tanlab olishni bilish.

Vazifalarning 3-seriyasi gaplarni so‘zlarga tahlil qila bilishini tekshirish-o‘rganish:

- gapdagi so‘zlarning sonini anqilash;
- gapda so‘zlarning ketma-ketligi va o‘rnini aniqlash.

Vazifalarning 4-seriyasi so‘z bo‘g‘inlariga oid analiz va sintez holatini tekshirish:

- so‘zda bo‘g‘inlar sonini aniqlay bilish;
- nomlanishi berilgan bo‘g‘inlardan tashkil topgan so‘zdan iborat rasmlarni tanlab olish;
- har bir bo‘g‘indan keyin pauza bilan talaffuz qilingan so‘zni aytish.

2.2.2. Motor-harakat rivojlanishini tekshirish

Umumiy, artikulyatsion va sezgir qo‘l motorikasini tekshirishdan iborat. T.Fotexova, T.Axutina (2001) metodikasi bilan o‘kazildi.

1. Umumiy motorikaning shakllanganlik darajasini o‘rganish

(8-seriyali vazifalardan tashkil topgan)

Vazifalarning 1-seriyasi harakat namunalarini bajarishda harakat xotirasi, bir harakatdan ikkiinchi harakatga o‘tishi, o‘z-o‘zini nazorat qilishi, bolalar tomonidan muayyan shartlarni bajargan holda harakatlarni takrorlashi bo‘yicha maxsus topshiriqlar: qo‘l uchun uchta harakatni takrorlash; oldindan “ta’qiqlangan” harakat deb belgilangan biror harakatdan tashqari boshqa harakatlarni takrorlash kabi topshiriqlar jarayonida o‘tkazildi. Harakatalarni bajarish sifati, to‘g‘riliqi va ketma-ketligi qayd etildi.

Vazifalarning 2-seriyasi harakatlarning erkin, ixtiyoriy tormozlanish holatini tekshirish bo‘lib, bunda bolalar tomonidan so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar bo‘yicha maxsus topshiriqlar (masalan, musiqa ostida qadam tashlash va to‘satdan signal bo‘yicha to‘xtash)ni bajarish jarayonida o‘tkazildi. Topshiriqlarni bajarish sifati, to‘g‘riliqi hamda harakatlarni erkin, ixtiyoriy ravishda tormozlash qobiliyati qayd etildi.

Vazifalarning 3-seriyasi harakatlarning statistik koordinatsiyasi holatini tekshirishdir: bunda bolalar tomonidan so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar bo‘yicha maxsus mashqlar bajartirildi. Masalan:

- yumuq ko‘zlar bilan turish;
- oyoq kaftlarini bitta chiziqqa qo‘yish - bola oyoq kaftlarini bitta chiziqqa shunday joylashtirishi kerakki, bunda qo‘llar oldinga cho‘zilgan, bir oyoqning uchi ikkinchi oyoqning tovoniga tegib tursin. Mashqni bajarish vaqt - 5 soniya, har bir oyoq uchun ikki martadan;
- qo‘llar oldinda, ko‘zlar yumuq holatda dastlab o‘ng oyoqda, keyin esa chap oyoqda turish (bajarish vaqt - 5 soniya).

Topshiriq davomida quyidagilar e’tirof etildi:

- bolaning gavda vaziyatini erkin ushlab turishi yoki tisarilib turishi;
- bir tomondan ikkinchi tomonga juda qattiq tebranib turishi;
- boshi tanasi va qo‘llari bilan muvozanatni saqlab turishi;
- joyidan chiqib ketishi yoki bir tomonga sirpanishi;
- ikkinchi oyog‘i bilan polga tiranishi, ba’zan, yiqilib tushishi, ko‘zlarini ochishi va namunani bajarishdan bosh tortishi.

Vazifalarning 4-seriyasi harakatlarning dinamik koordinatsiyasi holatini tekshirish, bolalar tomonidan muayyan shartlarni bajargan holda, harakatlarni takrorlash bo‘yicha maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi. Masalan, qadam va kaftda qarsakni galma-galdan almashtirib marshrovka qilish; polga tovonlarni tegizmasdan, faqat oyoq uchida bir maromda uch marta o‘tirib turish.

Bolalarda quyidagilar e’tirof etildi:

- birinchi martadayoq to‘g‘ri bajara olmasdan, ikkinchi – uchinchi martada to‘g‘ri bajarish holatlari;
- tikka yurmasdan engashish holatlari;
- qo‘l va oyoq harakatlari erkin emas, qiyin;
- qadam va qarsakni navbatma navbat almashtira olmaydi.

Vazifalarning 5-seriyasi harakatlarga oid diqqat-e’tiborning rivojlanganlik holatini tekshirishdan iborat bo‘lib, bu vazifa bolalar tomonidan muayyan shartlarni bajargan holda, maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida harakatlarni takrorlashga qaratilgandir. Masalan, bir vaqtning o‘zida bir qo‘l bilan ikkita harakatni amalga oshirish va boshqa qo‘l bilan boshqacha harakat qilish, har bir qo‘l bilan harakatni ikki martadan bajarish, so‘ng xar ikkala qo‘l harakatlarini birlashtirish.

Quyidagilar e’tirof etildi: bir vaqtda bajarish, aniq bajarish, bir maromda bajarish.

Vazifalarning 6-seriyasida boladagi harakatlarning biridan ikkinchisiga o‘tish koordinatsiyasi, harakatning mavjudligi yoki mavjud emasligi holatini tekshirishga asoslangan. Ushbu vazifa bolalar tomonidan muayyan shartlarni bajargan holda harakatlarni takrorlashda, maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi. Masalan, quyidagi harakatlarni bajarish:

- qo‘llar yuqorida, oyoqlar ikki tomonga yelka kengligida ochilgan;
- qo‘llar belda, chap oyoqni oldinga oyoq uchida qo‘yish;
- qo‘llarni yelka darajasida ikki tomonga ko‘tarish, tirsakdan bukish va yelkaga tekkazish, teskari tartibda qo‘llarni yoyish;

- qo‘llarni belga qo‘yish, cho‘nqayib o‘tirish, tanani rostlash va qo‘llarni tushirish;

- aylana bo‘ylab qadamlab yurish, sakrab yurish, yugurish va yana qadam bilan yurish (signalga ko‘ra harakat xususiyatini almashtirish).

Topshiriq davomida quyidagilar e’tirof etildi:

- barcha topshiriqlar bo‘yicha harakatlarning mavjudligi yoki yo‘qligi;

- topshiriqni birinchi martada, ikkinchi martada yoki uchinchi martada bajarish;

- bola tomonidan topshiriqni umuman bajarmaslik.

Vazifalarning 7-seriyasi harakat tempi (tezligi)ning holatini tekshirish: bolalar tomonidan maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida taqlid qilish va so‘zda ifodalangan yo‘riqnomalar bo‘yicha harakatlarni takrorlash. Masalan, muayyan vaqt davomida logoped ko‘rsatgan qo‘l harakatlarida berilgan tempni saqlab turish. Bunda logoped signali bo‘yicha hayolan harakatlarni bajarish taklif etiladi, keyingi signal bo‘yicha esa (chapak chalish) bola qaysi harakatda to‘xtashi ko‘rsatiladi.

Quyidagilar e’tirof etildi: normal, sekinlashgan, tezlashgan temp.

Vazifalarning 8-seriyasi harakatni fazoviy tashkil etish holatini o‘rganish: bolalar tomonidan taqlid qilish va so‘z orqali ifodalangan maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi. Masalan:

- aylana markazidan boshlab o‘ngga qarab yurish;

- aylana bo‘ylab yurish;

- markazga chap tomonidan qaytib kelish;

- zalning o‘ng burchagidan markaz tomon diagonal bo‘yicha qarama-qarshi burchakdan o‘tish;

- zalning atrofini aylanib o‘tish va o‘ng burchakka markaz orqali diagonal bo‘yicha qarama qarshi burchakdan qaytib kelish.

Quyidagilar e’tirof etildi:

- fazoviy koordinatsiyani aniqlashdagi xatoliklar;

- tana tomonlarini bilmaslik;

- yetakchi qo‘lni bilmaslik;
- mashqlarni dadil va qat’iy bajarmaslik.

2. Artikulyatsion motorikaning shakllanganlik darajasini o‘rganish

(5-seriyali vazifalardan iborat)

Vazifaning 1-seriyasi lab harakatlarining hajmi va sifati holatini tekshirish. Bu topshiriq bolalar tomonidan harakatlarni dastlab ko‘zgu yordamida taqlid qilib bajarish, keyin esa ko‘zgu yordamisiz harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish va oxirida so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar (masalan, lablarni oldinga cho‘zish “surnayacha mashqi” va shu holatni ushlab turish; lablarni kulgu holatiga keltirish “tabassum mashqi” (bu holatda bolaning tishlari ko‘rinmasligi kerak) va shu holatni ushlab turish va h.k) asosida harakatlarni bajarish orqali amalga oshirildi. Vazifalar o‘yin shaklida o‘tkazildi, har bir harakat 3 martadan takrorlandi.

Quyidagilar qayd etildi:

- topshiriqning to‘g‘ri bajarilishi;
- harakatlar diapazoning katta emasligi;
- o‘zaro hamkor harakatlarning mavjudligi;
- muskullarning haddan tashqari tarangligi;
- harakatlarning sustligi.

Vazifaning 2-seriyasi pastki jag‘ harakatlarining hajmi va sifati holatini tekshirishdan iborat bo‘lib, bolalar tomonidan maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi. Bu topshiriqda ham bola dastlab ko‘zgu yordamida, keyin ko‘zgu yordamisiz va nihoyat so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar bo‘yicha (masalan, og‘izni ochish, og‘izni yopish, pastki jag‘larni chapga va o‘ngga bir maromda harakatga keltirish) harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarib ko‘rsatib berdi.

Vazifalar o‘yin shaklida o‘tkazilib, har bir harakat 3 martadan takrorlandi. Vazifa yakunida esa quyidagilar qayd etildi: to‘g‘ri bajarish, harakatlar diapazoni katta emas, o‘zaro hamkor harakatlarning mavjudligi, muskullarni xaddan tashqari tarrang tutish, harakatlarning holsizligi.

Vazifalarning 3-seriyasi lunj muskullari harakatining hajmi va sifati holatini tekshirish: bolalar tomonidan oyna (ko‘zgu) yordamida harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish, oyna (ko‘zgu) yordamisiz harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish va so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar (masalan, chap lunjni shishirish, o‘ng lunjni shishirish, har ikkala lunjni bir vaqtida shishirish) bo‘yicha maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi.

Bu jarayonda ham vazifalar o‘yin shaklida o‘tkazilib, har bir harakat 3 martadan takrorlandi va quyidagilar qayd etildi:

- topshiriqning to‘g‘ri bajarilishi;
- qarama qarshi shishirilgan lunjning juda qattiq taranglashishi;
- bir lunjni ikkinchi lunjdan alohida shishira olmaslik.

Vazifalarning 4-seriyasi til harakatlarining hajmi va sifati holatini tekshirishga asoslangan bo‘lib, bolalar tomonidan oyna (ko‘zgu) yordamida harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish, oyna (ko‘zgu) yordamisiz harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish va so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomalar (masalan,

- uchgacha sanab tilni “nayza-nish” holatida ko‘rsatib, ushlab turish;
- keng tilni “belkurakcha” holatida ko‘rsatish va uchgacha sanab, shu xolatni saqlab turish;
- til uchini og‘izning o‘ng burchagidan chap burchagiga navbatma navbat olib borish;
- tilni ko‘rsatish, uni dastlab yuqorigi lablar tomon, keyin esa burun uchi tomon ko‘tarish va h.k.) bo‘yicha maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi.

Vazifalar o‘yin shaklida o‘tkazildi va har bir harakat 3 martadan takrorlandi.

Topshiriq davomida quyidagilar qayd etildi: to‘g‘ri bajarildi, tilning xaraktlari yetrali diapazonda emas, muskullarda o‘zaro hamkor, til beo‘xshov, noaniq, butun massasi bilan sekin harakatlanadi, harakatlarni bajarishni eplolmaslik.

Shu bilan birga nutqiy harakatlarning kuchi (kuchli, kuchsiz), aniqligi (aniq, noaniq), hajmi (to‘liq, to‘liq emas), harakatlarning biridan ikkinchisiga o‘tish tezligi (meyorida, tez, sekin) baholandi

Vazifalarning 5-seriyasi yumshoq tanglay harakatlarining sifati holatini tekshirish: bolalar tomonidan oyna (ko‘zgu) yordamida harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish, oyna (ko‘zgu) yordamisiz harakatlarga taqlid qilib, ularni bajarish va so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomasi. Masalan:

- og‘izni katta ochgan holda [A] unli tovushiga qattiq ovozli zarba berib talaffuz qilish;
- [A] unli tovushini ovozga yumshoq zarba berib talaffuz qilish;
- og‘izni katta ochish va esnashga taqlid qilish;
- til pastki labda turgan holatda, og‘izni katta ochib yo‘talish bo‘yicha maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi.

Bu vazifalar ham o‘yin shaklida o‘tkazilib, har bir harakat 3 martadan takrorlandi va vazifalarni bajarish davomida quyidagilar qayd etildi: to‘g‘ri bajarildi, o‘zaro hamkor harakatlarning mavjudligi, harakatlarni bajara olmaslik.

3. Mayda qo‘l motorikasining shakllanganlik darajasini tekshirish

Vazifalarning 1-seriyasi qo‘l barmoqlarining erkin motorikasini tekshirish: bolalar tomonidan harakatlarga taqlid qilib, sanoq asosida ularni bajarish va so‘z orqali ifodalangan yo‘riqnomasi (masalan:

- barmoqlarni musht qilib siqish-yoyish (5-6 marta);
- kaftni stol yuzasiga qo‘ygan holda barmoqlarni birlashtirish – yoyish (5-6 marta);
- barmoqlarni birlashtirish-kaftlarni kerish (5-6 marta);
- “Salom barmoqchalar” o‘yini: barcha barmoqchalarni dastlab sekin tempda o‘ng qo‘lning bosh barmog‘i bilan navbatma navbat birlashtirish, so‘ngra tezroq tempda harakatni davom ettirish;
- har ikkala qo‘lda bir vaqtning o‘zida dastlab ikkinchi va uchinchi barmoqlarni, orqasidan ikkinchi va beshinchi barmoqlarni ko‘rsatish (5-6 marta);

- bir vaqtning o‘zida har ikkala qo‘lning ikkinchi barmoqlarini uchinchi barmoqlarga qo‘yish va aksincha, uchinchi barmoqni ikkinchi barmoqqa (5-6 marta);

- “Royalda musiqa chalish” o‘yini: barmoqlarni navbatma navbat stolga tekkazish, bosh barmoqdan jimjiloqqa va jimjiloqdan bosh barmoqqa qarab harakatlantirish: 1,2,3,4,5; 5,4,3,2,1) avval o‘ng qo‘l bilan, so‘ngra chap qo‘l bilan va bir vaqtning o‘zida ikkala qo‘l bilan).

Vazifalar o‘yin shaklida yetkazib berildi, har bir harakat 3 martadan takrorlandi.

Quyidagilar e’tirof etildi: namunalarni bir maromda, aniq va bir vaqtning o‘zida bajarish; harakatlarning keskinligi, erkin emasligi; harakatni bajarish tempining buzilishi (logoped sanog‘iga muvofiq emas); harakatlarni bajarmaslik, chapaqaylikning mavjudligi.

Vazifalarning 2-seriyasi predmetlar bilan harakatlanish qobiliyatini tekshirish: bolalar tomonidan harakatlarni namuna bo‘yicha bajarish yoki harakatni namoyish etish (masalan, mozaika (qadama naqsh) bezaklarini joylashtirish, tugmalarni mustaqil qadash, chiziqlar tortilgan daftarda qalam bilan vertikal tayoqchalarni chizish, ipga munchoqchalarni tizish, qutichaga o‘ng va chap qo‘l bilan bittalab 5 ta tayoqchani joylashtirish) bo‘yicha maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘tkazildi.

Quyidagilar e’tirof etildi: topshiriqlarni aniq bajarish; harakatlardagi keskinlik, erkin emasligi; haraktlarni bajarish tempining buzilishi; harakatlarni bajarmaslik; chapaqaylikning mavjudligi.

2.2.3 Fazoviy tushunchalarni farqlashni tekshirish

Bolalarning o‘z tanasi haqida fazoviy tasavvurlarini va fazoviy gnozis hamda praksisni o‘ragnishdan iborat. Ushbu topshiriqlar T.Fotekova va T.Axutina (2001) uslubiyoti asosida o‘tkazildi.

1. O‘z tanasi haqida fazoviy tasavvurlarning shakllanganlik darajasini o‘rganish

(3-seriyali vazifalardan tashkil topgan)

Dastlab bolaning o‘z yuz tuzilishiga nisbatan tasavvuri, so‘ngra tanasiga nisbatan tasavvuri, ana undan keyin esa o‘z qo‘llariga nisbatan tasavvuri tahlil qilinadi. Quyida taklif etilayotgan vazifalar seriyasini o‘tkazishdan oldin biz dastlab bola qaysi yuz qismi yoki tana qismini anglatuvchi so‘zlarni biladi va savol-javobda aynan qaysi so‘zlardan foydalanishini aniqlab oldik.

Vazifalarning 1-seriyasi o‘z yuzining alohida qismlarini o‘zaro joylashuviga baho berish qobiliyatini tekshirishdan iborat. Ushbu vazifa maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida (“Ko‘zingni yum va ko‘zing yuqorisida nima joylashganini ayt, burningni ostida yoki ustida, tishlaring ostida nima joylashgan? Burningni o‘ng tomonida nima bor, qulog‘ingni yonida nima bor va h.k. Dastlab vertikal o‘q bo‘yicha, keyin esa gorizontal sath bo‘yicha tekshirildi) o‘tkazildi.

Vazifalarning 2-seriyasi o‘z tanasi a’zolarinining o‘zaro joylashuviga baho berish qobiliyatini o‘rganish maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida (Sening yelkangni yuqorisida nima joylashgan? Ko‘rsat. Tomog‘ing ostida, tizzang ostida nima joylashgan” va h.k.) o‘tkazildi. Ushbu tahlil vertikal o‘q bo‘ylab o‘tkaziladi.

Vazifalarning 3-seriyasi o‘z tanasiga nisbatan qo‘llarining joylashuvi va qo‘l qismlarining bir biriga nisbatan joylashuviga baho berish qibiliyatini tekshirishni o‘z ichiga olib, ushbu vazifa ham maxsus namunalar (Xedining standart namunalari : “O‘ng qo‘ling bilan chap qulog‘ingi ko‘rsat”, chap qo‘ling bilan o‘ng ko‘zingni ko‘rsat”, “Sening qarshingda o‘tirgan bolaning chap va o‘ng tana qismlarini ko‘rsat”, “Rasmlarda ko‘rsatilgan harakatlarni takrorla”) va topshiriqlar (“Nima yuqorida joylashgan: yelka yoki tirsak, yelka yoki kaft/bilak va h.k.) yordamida o‘tkazildi.

2. Atrof makonni orientirlash qobiliyatini o‘rganish (fazoviy gnozis va praksis holati)

(2-seriyali vazifalardan tashkil topgan)

Vazifalarning 1-seriyasi bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nonutqiy holatda tekshirishdan iborat bo‘lib, maxsus topshiriqlarni (“Qirqma rasmlar”, “Katta hajmli tasvirlardan nusxa ko‘chirish”; “Tayoqchalardan shakllar konstruksiyasini yasash”) bajarish va “Koos kubiklari” uslubini amalga oshirish jarayonida o‘tkazildi.

Vazifalarning 2-seriyasi bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nutqiy holatda (fazoviy ma’noga ega bo‘lgan old ko‘makchi va ravish so‘z turkumlarini tushunish va ulardan nutqda foydalanish) da tekshirishdan iborat. Maxsus topshiriqlarni bajarish jarayonida bolaga: o‘ng, chap, yuqorida, pastda, oldinda, orqada turgan predmetlarni ko‘rsatish kabi vazifalar berildi. Diagnostika quyidagi tartibda, tananing asosiy o‘qlariga muvofiq o‘tkaziladi:

- a) obyektlar va tananing vertikal o‘q bo‘ylab o‘zaro joylashuvini tahlil qilish (tanadan pastda va tepada);
- b) obyektlar va tananing vertikal o‘q bo‘ylab o‘zaro joylashuvini tahlil qilish (tananing orqasida va oldida);
- v) obyektlar va tananing o‘zaro joylashuvini o‘ng va chap yo‘nalishlarda tahlil qilish: “Mana qara, qalam qutining ustida turibdi. Agar biz qalamning joyini o‘zgartirib, uni mana bunday joylashtirsak unda bu holatni qanday aytamiz?”.

Shunga o‘xhash diagnostikani nutq yordamisiz o‘tkazish mumkin emas, shuning uchun ushbu daraja lingvistik tasavvurlar (til makoni bilan bola tomonidan old ko‘makchi va oddiy old ko‘makchili konstruksiyalardan foydalanishni baholash) diagnostikasi bilan qo‘silib ketadi.

Ikkinci bob bo‘yicha xulosa

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda yozma nutqga tayyorgarlik darajasini tekshirish metodikasi uch yo‘nalishda olib borildi ya’ni : bolalarning og‘zaki nutqi, motor-harakat rivojlanishi va fazoviy tushunchalarni farqlash funksiyasi bir necha bosqichda tekshirilib, o‘rganib chiqildi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning og‘zaki nutqini tekshirishda biz, nutqning talaffuz tomonini, leksika holatini, grammatika va ravon nutqning

shakllanganlik darajasini hamda tilga oid analiz va sintezning shakllanganlik darajasini o‘rganishga alohida e’tibor qaratdik.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar motorikasining qay darajada rivojlanganligini tekshirishda, umumiy motorikani tekshirish, artikulyatsion apparatni tekshirish hamda mayda qo‘l motorikasini tekshirish metodikasidan foydalandik. Umumiy motorikaning shakllanganlik darajasini o‘rganish 8 bosqichda, artikulyatsion motorikaning shakllanganlik darajasini o‘rganish 5 bochqichda va mayda qo‘l motorikasini o‘rganish metodikasi esa 2 bosqichda olib borildi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning fazoviy tushunchalarni farqlash malakasini tekshirganimizda, biz ularning o‘z tanasi haqidagi fazoviy tasavvurlarning shakllanganlik darajasini hamda atrof makonni oriyentiirlash qobiliyatini o‘rgandik.

Yuqorida sanab o‘tilgan metodikalar bolalarning yoshi va nuqson darajasidan kelib chiqib, adabiyotlarda ko‘rsatilgan bosqich va sharoitlarni hisobga olgan holda tanlandi.

III BOB. NUTQI TO‘LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARING YOZMA NUTQGA TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

3.1 Og‘zaki nutqni tekshirish natijalari

Nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagি bolalar nutqini tovushlar talaffuzi tomondan tekshirish shuni ko‘rsatdiki, bolalar alohida talaffuz qilinadigan tovushlar talaffuzida deyarli qiyalmadilar, ammo tovushlarni bo‘g‘in, so‘z va gaplarda talaffuz qilganda bir qator o‘ziga xos qiyinchiliklarga duch keldilar. EG bolalaridagi tovushlarni alohida, boshqa tovushlardan ajratgan holda bir necha marta talaffuz qilish holati tekshirilganda 10 nafar boladan 2 nafari (20%) yaxshi, 4 nafari (40%) o‘rta va 4 nafari (40%) past darajada talaffuz qilishdi.

Tovushlarni artikulyatsiya jihatidan bir biridan uzoq bo‘lgan tovush bilan birga talaffuz qilish holati tekshirilganda tekshiriluvchi 10 nafar boladan bittasi (10%) yaxshi, 5 tasi (50%) o‘rta va qolgan 4 tasi (40%) past darajada Ya`ni noto‘g‘ri va xatoliklar bilan talaffuz qildi.

Tovushlarni artikulyatsiya tomondan yaqin bo‘lgan tovush bilan birga talaffuz qilish holati o‘rganilganda esa quyidagi natija olindi, Ya`ni 10 nafar EG bolalaridan birortasi ham ushbu topshiriqni yaxshi darajada bajara olmadi. Ularning ko‘pchiligi tovushlarni sof holda, aniq talaffuz qila olmadilar. Ammo tekshiriluvchi 10 nafar boladan 4 nafari (40%) ushbu topshiriqni o‘rta darajada bajardilar. Ular artikulyatsiya tomondan yaqin bo‘lgan ayrim tovushlarni bir biri bilan almashtirgan bo‘lsada, ammo logoped yordami bilan xatolikka yo‘l qo‘yilgan tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga urinishdi. Qolgan 6 nafar (60%) bolalar esa ushbu topshiriqni past darajada bajarishdi. Ular deyarli ko‘pchilik tovushlarni bir-biri bilan qorishtirib yubordilar.

EG bolalari nutqidagi tovushlar talaffuzini ochiq, yopiq, undosh tovushlar bilan birga va undosh tovushlar ishtirokisiz bo‘g‘inlarda tekshirilganda, 10 nafar boladan 3 nafari (30%) ushbu topshiriqni yaxshi, 4 nafari (40%) o‘rta va 3 tasi (30%) past darajada bajardi.

EG bolalari nutqidagi tovushlarni so‘zlarda ya`ni so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida kelganda qay holatda talaffuz qilishlari tekshirilganda quyidagi natijalar olindi: tekshiriluvchi 10 nafar boladan 6 tasi (60%) tovushlarni so‘z boshida talaffuz qila oldi, ammo qolgan 4 nafari (40%) esa talaffuz qila olmadi.

Tovushlar so‘z o‘rtasida kelganda 7 nafar (70%) bola kerakli tovushni talaffuz qila oldi, ammo qolgan 3 nafar (30%) bola talaffuz qila olmadi.

Tovushlar so‘z oxirida kelganda tekshiriluvchi 10 nafar boladan 4 nafar (40%) bola kerakli tovushni talaffuz qila oldi, ammo qolgan 6 nafar (60%) bola talaffuz qila olmadi.

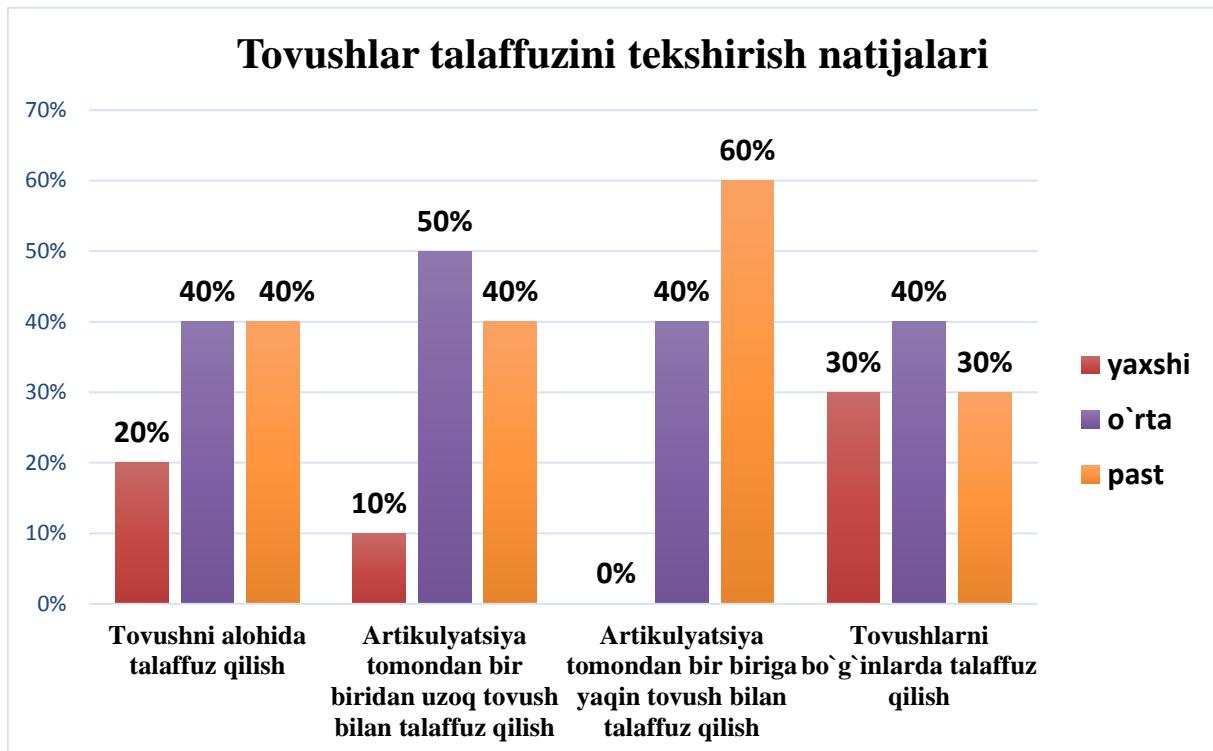
Nutqni tovush tarkibi tomondan tekshirish uchun bolalar tomonidan amalga oshirilgan barcha vazifalarning natijalari (1-bo‘lim vazifalari) 1-2-jadvalda ko‘rgazmali aks etadi.

1 – jadval

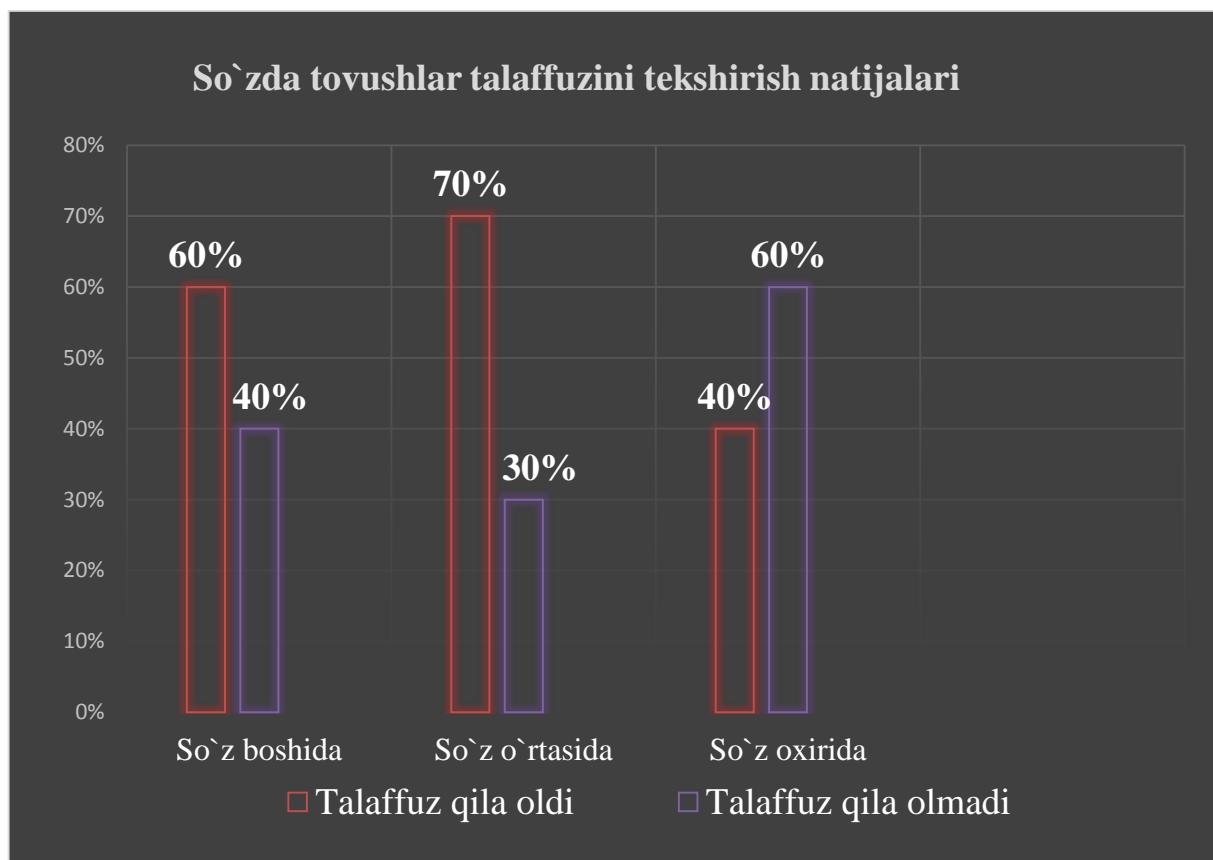
Tovushlar talaffuzini tekshirish natijalari

№	Darajalari					
	yaxshi		o‘rta		past daraja	
	bola soni	%	bola soni	%	bola soni	%
Tovushni alohida talaffuz qilish	2	20	4	40	4	40
Artikulyatsiya tomondan bir biridan uzoq tovush bilan talaffuz qilish	1	10	5	50	4	40
Artikulyatsiya tomondan bir biriga yaqin tovush bilan talaffuz qilish	-	-	4	40	6	60
Tovushlarni bo‘g‘inlarda talaffuz qilish	3	30	4	40	3	30

1-diagramma



2-diagramma



So‘zda tovushlar talaffuzini tekshirish natijalari

№	So‘zda tovush talaffuzi	Talaffuz qila oldi		Talaffuz qila olmadi	
		bola soni	%	bola soni	%
1	So‘z boshida	6	60	4	40
2	So‘z o‘rtasida	7	70	3	30
3	So‘z oxirida	4	40	6	60

Lug`at holati (ekspressiv so‘z boyligi)ni tekshirish natijalari

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan muayyan predmet tasvirini unga tegishli so‘z bilan ifodalash imkoniyatini aniqlash uchun vazifalar seriyasini bajarish natijalari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha bal 2,5 ballni tashkil etdi (o‘rta daraja).

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan tekshirayotgan shaxs boshlangan mavzuli qatorni mustaqil ravishda to‘ldirish imkoniyatini aniqlash uchun berilgan vazifalarni bajarish natijallari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha ball 2 ballni tashkil etdi: ko‘nikmalar va funksiyalarning rivojlanish darajasi o‘rta darajadan past. O‘rtacha ball kattaligi va ballarni taqsimlash nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan tekshiruvchi shaxs boshlangan mavzuli qatorni mustaqil ravishda to‘ldirishda yo‘l qo‘yiladigan buzilishlar teng miqdor va darajada ifodalanishidan dalolat beradi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan abstrakt ma’noga ega bo‘lgan so‘zlarning ma’nosini tushunish hamda bolaning bir semantikaviy maydon so‘zlarini orientirlash imkoniyatini aniqlash uchun vazifalarni bajarish natijalari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha ball 1,5 ballni tashkil etdi: past darajada

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan so‘z boyligida umumiy kategorial nomlar mavjudligini tekshirish uchun vazifalar 5-seriyasini bajarish natijallari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha ball 2,3 ballni tashkil etdi – o‘rta darajada.

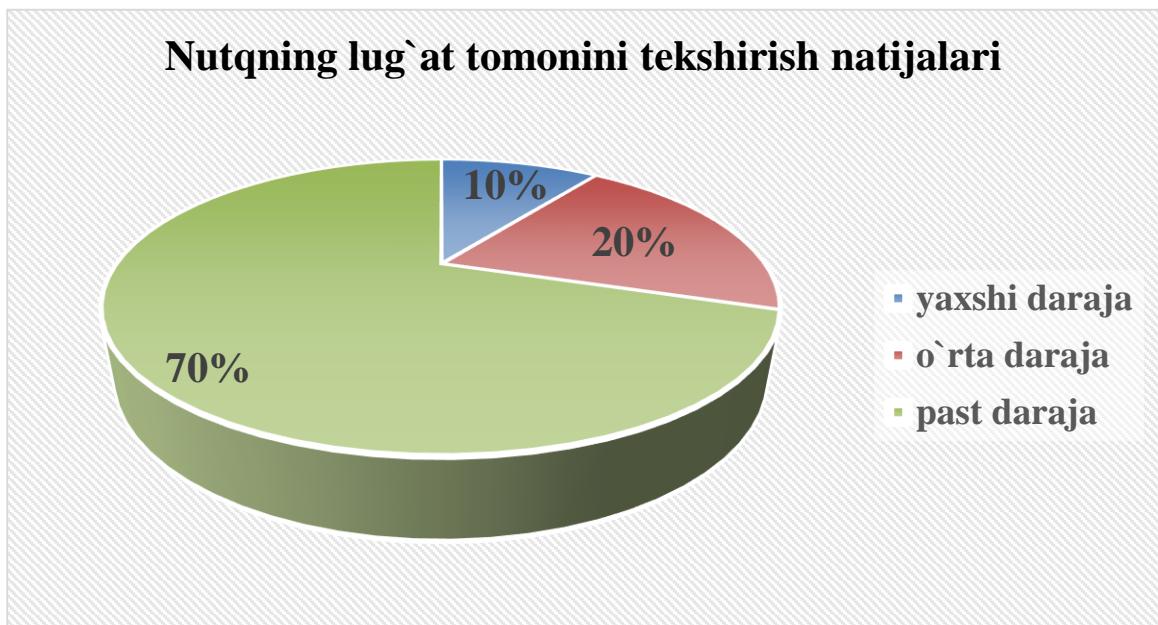
Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan har xil kommunikativ faoliyatda so‘zlarni ishlatish usullarini tekshirish uchun vazifalar 6-seriyasini bajarish natijallari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha ball 1,5 ballni tashkil etdi – past darajada.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan bola nutqida ishlatiladigan so‘zlarning bir biri bilan bog‘lanish xususiyatlarini o‘rganish uchun vazifalar 7-seriyasini bajarish natijallari bo‘yicha to‘plangan ball 2,1 ballni tashkil etdi – o‘rtal darajada.

3 - jadval

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqining leksik tomonini tekshirish uchun berilgan vazifalarning barcha seriyalarini bajarish bo‘yicha umumiy ma’lumotlar

Faoliyat turi	ball	%	daraja
1 seriya: Bolaning predmetli tasvirni unga muvofiq so‘z bilan o‘zaro bog‘lay olish qobiliyatini aniqlash	2,3 ball	80	yaxshi daraja
2 seriya: Bolaning tekshirayotgan shaxs boshlagan mavzuli qatorni mustaqil ravishda to‘ldirish qobiliyatini aniqlash	2,1 ball	70	o‘rtal daraja
3 seriya: predmetlarning nomini uning tasvirlanishiga qarab aytish	2,1 ball	70	o‘rtal daraja
4 seriya : bola tomonidan abstrakt ma’noli so‘zlarning ma’nosini anglash imkoniyatini, hamda bolaning bir semantikaviy doiraga oid so‘zlarni orientirlash qobiliyatini aniqlash	1,5 ball	50	past daraja
5 seriya: so‘z boyligida umumiy kommunikativ ko‘nikmalar mavjudligi	1,6 ball	55	past daraja
6 seriya: turli xil kommunikativ faoliyatda so‘zlarni ishlatish usullarini o‘rganish	1,5 ball	50	past daraja
7 seriya: bola tomonidan ishlatiladigan so‘zlarning bog‘lanish xususiyatlarini o‘rganish	1,7 ball	60	past daraja
Yakuniy ball va daraja	1,9 ball	65	past daraja



Solishtirma tahlil natijalarida amalga oshirilgan tender farqliklar tahlili shuni ko‘rsatdiki, eksperimental guruh qizlarida o‘g‘il bolalarga nisbatan leksikaning rivojlanish darajsi yuqori ekan, bu esa statistik muhim ahamyatga ega.

Grammatika va ravon nutqning shakllanganlik darajasini o‘rganish natijalari

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan so‘zлarni o‘zgartirish holatini tekshirish uchun berilgan vazifalarning 1 seriyasini bajarish natijalari bo‘yicha to‘plangan o‘rtacha ball 2,1 ballni tashkil etdi – o‘rta daraja (ballarni individual taksimlaganda 1 balldan 3 ballgacha).

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan yangi so‘zлarni hosil qilish holatini tekshirish-o‘rganish uchun berilgan vazifalarning 2 seriyasini bajarish natijalari bo‘yicha to‘plagan o‘rtacha ball 2,1 ballni tashkil etdi – o‘rta daraja (ballarni individual taksimlaganda 1 balldan 3 ballgacha).

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan sintaksis yoki grammatick strukturalash imkoniyatlari holatini tekshirish-o‘rganish uchun berilgan vazifalarning 3 seriyasini bajarish natijalari bo‘yicha to‘plagan o‘rtacha ball 1,6 ballni tashkil etdi – past daraja.

Sinalayotganlar tomonidan ravon nutq holatini tekshirish uchun 4 seriya vazifalarini bajarish natijalari:

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan syujetli rasmlar seriyasi bo‘yicha hikoya tuzish uchun to‘plagan o‘rtacha ball 1,8 ballni tashkil etdi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan nutqning grammatik tuzilish va ravon nutq holatini tekshirish uchun barcha seriya vazifalarini bajarish natijalari 4- jadvalda aks etgan.

4 – jadval

Nutqning grammatik tuzilishi va ravon nutq holatini tekshirish uchun vazifalarning bajarilishi yuzasidan ma’lumotlar

Vazifalar seriyasi	Ball	%	Daraja
I-So‘zlarni o‘zgartirish ko‘nikmalarini tekshirish	2,1	70	o‘rta
II-yangi so‘zlarni hosil qilish holatini tekshirish	2,1	70	o‘rta
III-sintaksis (yoki grammatik strukturalash iskoniyatlarini)ni tekshirish	1,6	55	past
IY-ravon nutq holatini tekshirish	1,8	60	past
Yakuniy ball va daraja	1,9	65	past

4-diagramma



Jadval ma'lumotlariga asoslangan holda biz, EG bolalariga sintaksis yoki grammatick strukturalash imkoniyatlarini tekshirish uchun berilgan vazifalar seriyasini bajarish yanada ko'proq qiyinchiliklar tug'diradi degan xulosaga keldik.

Tilga oid analiz va sintezning shakllanganlik darajasini o'rghanish natijalari

EG bolalari tomonidan tilga olid analiz sintez holatini tekshirishda quyidagi bir qator xususiyatlarga e'tibor berildi, ya`ni bunda fonematik analiz va sintez holati, fonematik tasavvurlarga ega bo'lish holati, gaplarni so'zlarga tahlil qila bilish va so'z bo'g'inlariga oid analiz va sintez holatlari tekshirildi. Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda fonematik analiz va sintez holati o'rghanish bo'yicha berilgan topshiriqlarni tekshiriluvchi 10 nafar boladan 3 tasi (30%) yaxshi, 5 tasi (50%) o'rta va yana qolgan 2 tasi (20%) past darajada bajardi.

Fonematik tasavvurlarga ega bo'lish holati o'rghanilganida esa 2 nafar (20%) bola ushbu topshiriqni yaxshi bajardi. 4 nafar (40%) bola o'rta darajada va yana 4 nafar (40%) bola ushbu topshiriqni past darajada bajardi.

Bolalardagi gaplarni so'zlarga tahlil qila bilish qobiliyati tekshirilganda, ushbu topshiriqni tekshiriluvchi bolalardan birortasi ham yaxshi bajarib bera olmadi. 3 nafari (30%) o'rta darajada va 7 nafari (70%) logoped ko'magida bajarishga harakat qildi.

So'z bo'g'inlariga oid analiz va sintez holatlari o'rghanilganida esa tekshiriluvchi 10 nafar bolaga ushbu topshiriq vazifasi og'irlik qilib, ularning birortasi ham ushbu topshiriqni bajara olmadi. Ammo 4 nafari (40%) logoped ko'magida va yana qolgan 6 nafari (60%) ham qayta qayta talaffuz qilish orqali ushbu topshiriqni past darajada bo'lsada bajarishdi.

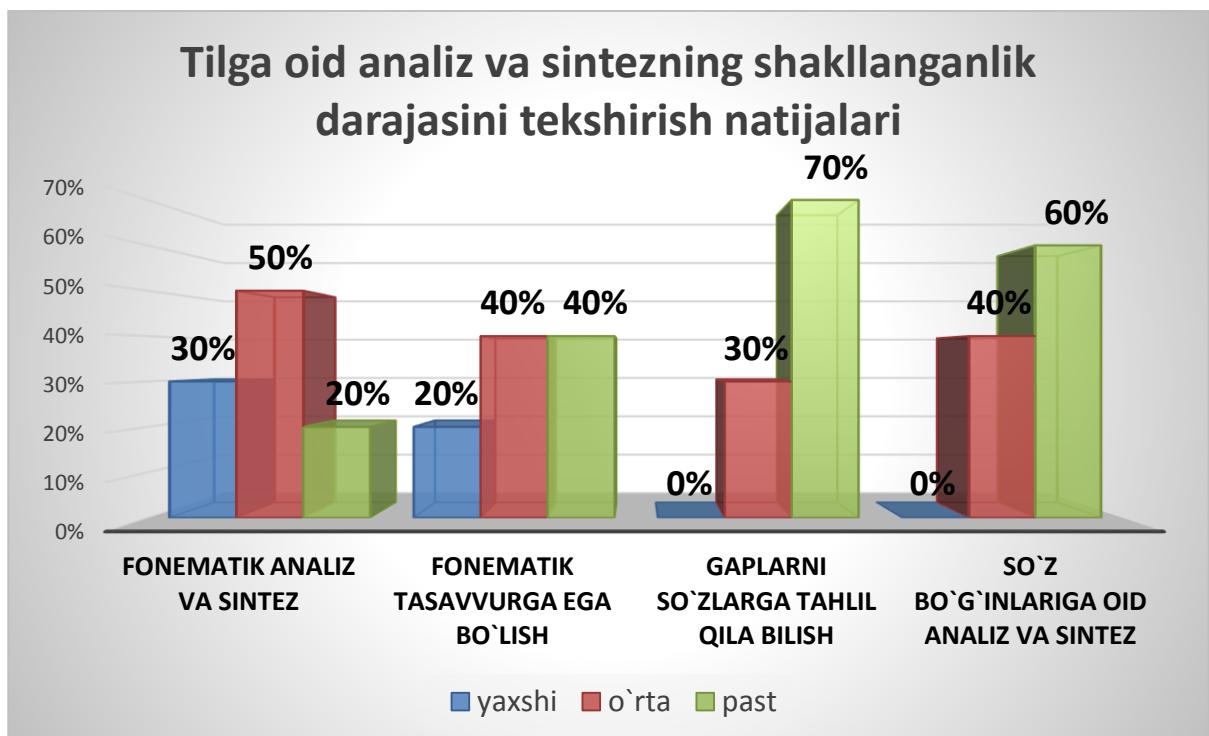
Maktabgacha bo'lgan katta yoshdagi eksperimental guruh bolalarini tilga oid analiz va sintezning shakllanganlik darajasini o'rghanish bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili 5-jadvalda o'z aksini topgan.

5 – jadval

Tilga oid analiz va sintezning shakllanganlik darajasini tekshirish natijalari

	Holatlar	Darajalari					
		yaxshi		o`rta		past	
		bola soni	%	bola soni	%	bola soni	%
	fonematik analiz va sintez holati	3	30	5	50	2	20
	fonematik tasavvurlarga ega bo`lish holati	2	20	4	40	4	40
	gaplarni so`zlarga tahlil qila bilish	-	-	3	30	7	70
	so`z bo`g`inlariga oid analiz va sintez holati	-	-	4	40	6	60

5-diagramma



Solishtirma tahlil natijalarida amalga oshirilgan tender farqliklar tahlili shuni ko'rsatdiki, tilga oid analiz va sintez qobiliyatining rivojlanish darajasi eksperimental guruh qizlarida o'g'il bolalarga nisbatan yuqori darajada ekan.

Shunday qilib, nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda nutqning tizimli komponentlari orasidan leksik–grammatik tuzilishning hammasidan ko'proq buzilganligi ma'lum bo'ldi: ya`ni nutq nuqsoniga ega bolalarning 84 foizida maxsus tanlab olingan rasmlar bo'yicha predmet, harakat, sifatiy belgilarni aytishda, predmetni uning tavsirlanishi bo'yicha nomlashda, sinonim va antonimlarni topishda, turdosh predmetlarning guruhlari bo'yicha umumlashtirilgan so'zlarni aytishda, so'zlarni o'zgartirish va yangi so'zlarni hosil qilish ko'nikmalarining buzilishi, shakllanmaganligi kuzatilsa; nutq nuqsoniga ega bolalarning 89 foizida grammatik strukturalash bo'yicha vazifalarni bajarish murakkabligi: ravon nutq kamchiliklari va tilga oid analiz va sintez ko'nikmalarining buzilganligi e'tirof etildi.

Shunday qilib, tekshirish-o'rganish ma'lumotlari eksperimental guruh bolalarida nutq tizimi barcha tarkibiy komponentlarining rivojlanishi past darajada va yetralicha shakllanmagan degan fikrni ilgari surish imkonи berdi.

3.2 Motor rivojlanishni tekshirish natijalari

Maktabgacha yoshdagи nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning umumiy motorikasi bo'yicha berilgan topshiriqni tekshiriluvchi 10 nafar boladan 3 nafari (30%) yaxshi bajardi. Ular ko'rsatmalarni xatolarsiz va logoped yordamisiz bajardilar. 4 nafar (40%) bola ayrim xatoliklarga yo'l qo'ygan holda, yana qolgan 3 nafar (30%) bola esa logoped ko'magi bilan bajardi.

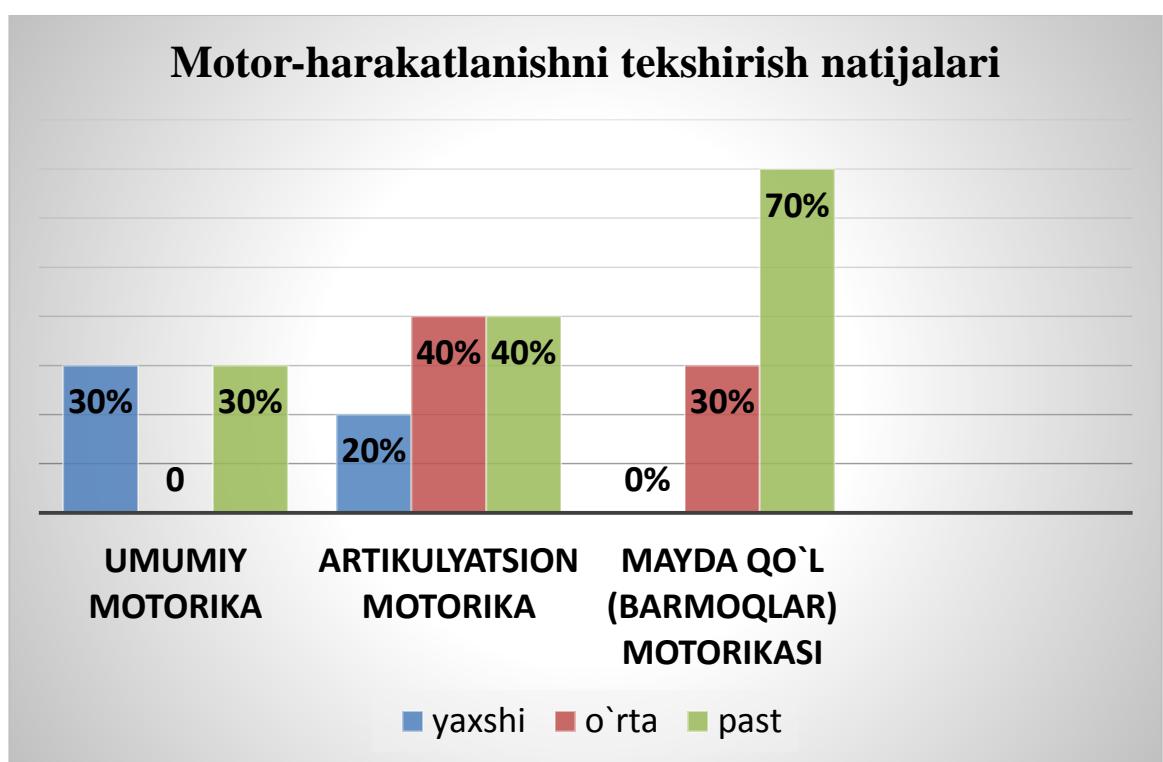
Artikulyatsion motorikani tekshirish uchun berilgan topshiriqni 10 nafar boladan 2 nafari (20%) yaxshi, 4 nafari (40%) o'rta va qolgan yana 4 nafari (40%) past darajada bajardi. Ammo maktabgacha yoshdagи nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar mayda qo'l (barmoqlar) motorikasi tekshirilganda, ularda bir qator qiyinchiliklarning yuzaga kelganini guvohi bo'ldik. Mayda qo'l (barmoqlar) motorikasini tekshirish uchun berilgan topshiriqlarni EG bolalarining birortasi

ham yaxshi bajarib bera olmadilar. Faqat ulardan 3 nafari (30%) ushbu topshiriqni o‘rtalarda bajardi. Qolgan 7 nafari (70%) esa past darajada bajardi. Tekshirish-organish davomida nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar motor-harakatlanish rivojlanishining o‘ziga xos xususyaitlaridan dalolat beruvchi natijalar olindi. Ularning tahlili quyidagi 6 - jadvalda o‘z aksini topgan.

6 - jadval

Dastlabki shart-sharoitlarning shakllanganlik darajasi	Darajalari					
	yaxshi		o‘rtalarda		past	
	bola soni	%	bola soni	%	bola soni	%
Umumiy motorika	3	30	4	40	3	30
Artikulyatsion motorikasi	2	20	4	40	4	40
Mayda qo‘l (barmoqlar) motorikasi	-	-	3	30	7	70

6-diagramma



Solishtirma tahlil natijalarida amalga oshirilgan tender farqliklar tahlili eksperimental guruh bolalarida motor-harakat rivojlanishining turli parametrlari bo‘yicha statistik ahamiyatga ega farqliklar qayd etildi. Eksperimental guruhdagi qiz bolalarda umumiy motorikaning rivojlanish darajasi o‘g‘il bolalarga nisbatan yuqori bo‘lib, statistik muhim ahamiyatga ega.

3.3 Fazoviy tushunchalarini farqlashni tekshirish natijalari

Maktabgacha yoshdagi nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning fazoviy tushunchalarini farqlash qobiliyatini tekshirish 2 bosqichda: o‘z tanasi haqidagi tasavvurlari va atrof olamni orientirlash qobiliyatini tekshirish asosida olib borildi. EG bolalarining o‘z tanasi haqida fazoviy tasavvurlarining shakllanganlik darajasini o‘rganish jarayonida, bolalardan bir qator o‘ziga xos vazifalarni bajarish talab etildi. EG bolalariga yuzning alohida qismlarini aytish bo‘yicha topshiriqlar berilganda, ushbu topshiriqlarni 10 nafar boladan 3 nafari (30%) yaxshi, 5 nafari (50%) o‘rta va 2 nafari (20%) past darajada bajardilar.

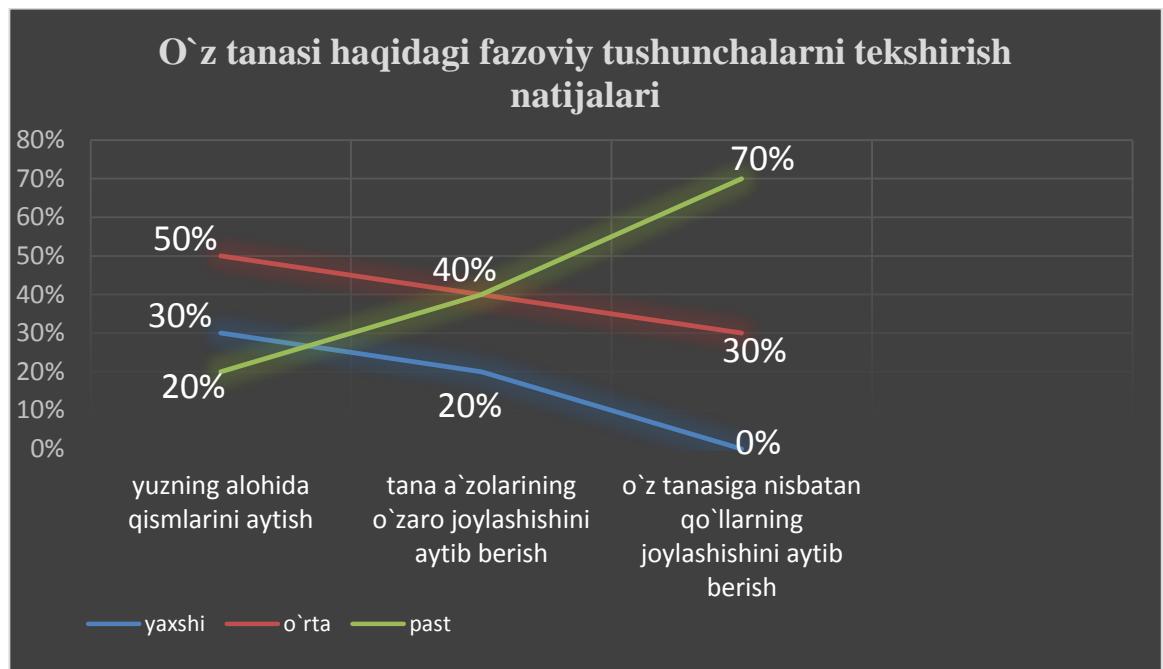
Tana a’zolarining o‘zaro joshlashishini aytib berish bo‘yicha berilgan topshiriqlarni tekshiriluvchi 10 nafar boladan 2 nafari (20%) yaxshi, 4 nafari (40%) o‘rta va yana 4 nafari (40%) past darajada.

O‘z tanasiga nisbatan qo‘llarning joylashishini aytib berish bo‘yicha berilgan topshiriqlarni esa tekshiriluvchi 10 nafar boladan birortasi ham yaxshi bajara olmadi. Ushbu topshiriq ular uchun bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. 3 nafar (30%) bola ushbu topshiriqlarni o‘rta darajada va qolgan 7 nafar (70%) bola past darajada bajardi. Yuqorida keltirilgan topshiriqlarning tahlil natijalari quyidagi 7-jadvalda o‘z aksini topgan.

**O‘z tanasi haqidagi fazoviy tushunchalarni
tekshirish natijalari**

Topshiriq nomi	Darajalari					
	yaxshi		o‘rta		past	
	bola	%	bola	%	bola	%
Yuzning alohida qismlarini aytish	3	30	5	50	2	20
Tana a’zolarining o‘zaro joshlashishini aytib berish	2	20	4	40	4	40
O‘z tanasiga nisbatan qo’llarning joylashishini aytib berish	-	-	3	30	7	70

7-diagramma



Solishtirma tahlil natijalarida amalga oshirilgan tender farqliklar tahlili, eksperimental guruh qizlarida o‘g‘il bolalarga nisbatan ko‘rish orqali analiz va sintez qobiliyati yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Ko‘z orqali qabul qilish va fazoviy orientirlashdagi turli xil buzilishlarning qay darajada namoyon bo‘lishi va takrorlanishiga oid ma’lumotlar nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda – 79 foizni tashkil qiladi.

EG bolalarining atrof-olamni orientirlash qobiliyatini o‘rganish ham 2 bosqichda bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nonutqiy planda tekshirish va bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nutqiy planda tekshirishdan iborat bo‘ldi.

Bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nonutqiy planda tekshirganda tekshiriluvchi 10 nafar boladan bittasi (10%) ushbu topshiriqni yaxshi bajardi, 4 nafari (40%) o‘rta darajada va 5 nafari (50%) past darajada bajardilar.

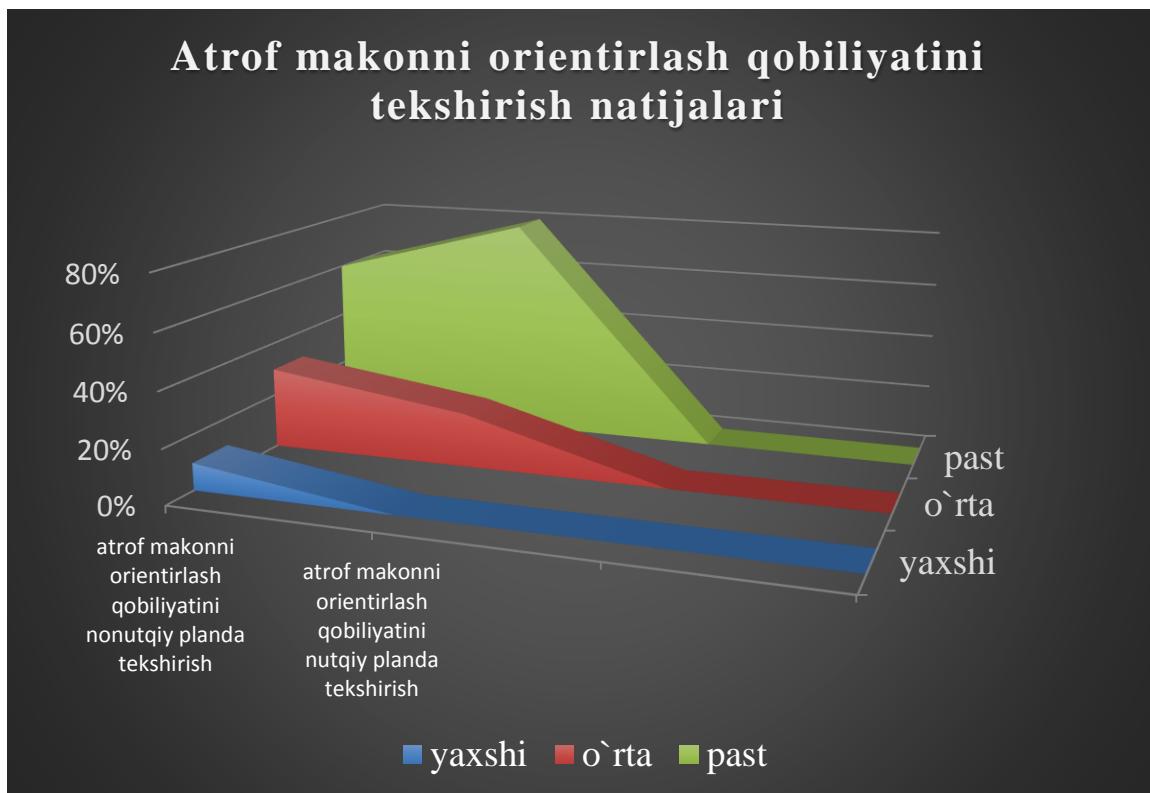
Bolaning atrof makonni orientirlash qobiliyatini nutqiy planda tekshirganda esa, ushbu topshiriqni birorta bola ham yaxshi bajara olmadi, 2 ta bola (20%) logoped ko‘magida ushbu topshiriqni o‘rta darajada bajardi. Qolgan 8 ta (80%) bola ushbu topshiriqni logoped ko‘magida bir necha xatoliklarga yo‘l qo‘ygan holda bajardi.

Yuqorida keltirilgan topshiriqlarning tahlil natijalari quyidagi 8-jadvalda o‘z aksini topgan.

8-jadval

Atrof makonni orientirlash qobiliyatini tekshirish natijalari

Topshiriq nomi	Darajalari					
	yaxshi		o‘rta		past	
	bola soni	%	bola soni	%	bola soni	%
atrof makonni orientirlash qobiliyatini nonutqiy planda tekshirish	1	10	3	30	6	60
atrof makonni orientirlash qobiliyatini nutqiy planda tekshirish	-	-	2	20	8	80



3.4 Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligining shart-sharoitlari

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarning ijtimoiy, jismoniy, madaniy va ma’naviy muvaffaqiyati ta’limni rivojlantirish milliy dasturining poydevori bo‘lmish umummilliy qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi. Maktabgacha yoshdagи bolalarni rivojlantirishda rag‘batlantirish va ta’lim olish uchun xavfsiz muhitning yaratilishi, ta’limning samaradorligi har bir bola ta’lim olishining keyingi bochqichlarida yutuqlarga erishish uchun zaruriy shartdir.

0 dan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish va rivojlantirish talablarining ishlab chiqilish jarayoni quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- barcha bolalar, jinsi, etnik kelib chiqishi, dini, ijtimoiy ehtiyojlari va madaniy mansubligi, salomatligi va alohida ehtiyojlaridan qat’iy nazar, ta’lim tizimida teng imkoniyatli bo‘lishlariga;

- bolalar bilimlarni o‘yin orqali yaxshiroq o‘zlashtiradilar. Shu bois ta’lim olish jarayonida ta’lim berish vositasi sifatida o‘yindan o‘rinli foydalanishga;

- bolaning atrof-olamni yaxlit qabul qilishini hisobga olgan holda, rivojlanish talablariga yaxlit yondoshuv ularning ishlab chiqilishida asos bo‘lishiga;

- bolalarning rivojlanishlari va ta’lim olishlari tarbiyachilarining tayyorgarligi va kasbiy salohiyatlari, bolalar va ularning ota-onalari bilan hamkorlikni rivojlantirishga bog‘liqligiga;

- barcha bolalarni zururiy ko‘mak, rag‘bat, ta’lim va rivojlantirish bilan to‘g‘ri yo‘naltirilsa, ular talablarni bajarish uchun potensialga ega bo‘lishlariga;

- O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim va rivojlantirish dasturi talablarini bajarish vositalari: mustaqillik, ijodkorlik, tashabbuskorlik, o‘zi va atrofdagilarga nisbatan ma’suliyatni his qilish, rang-baranglikni hurmat qilish, tolerant hatti-harakat, vatanparvarlik, do‘slik va hamjihatlik hamda jamiyat va davlatga hurmat belgisi ekanligiga.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda o‘qish va yozishni o‘zlashtirish uchun dastlabki shart-sharoitlarni shakllantirish ishlarining tizimini ishlab chiqish va eksperimental ta’sir amaliyotlari vositarini tanlab olish “pedagogik tizim” va “ta’lim muhiti” tushunchalari mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda tuzildi.

Adabiyotlarda mazmun-moxiyati jihatidan yaqin bo‘lgan bir qator tushunchalar, qoidalar, tizim va ular bilan bog‘liq atamalar keltirilgan bo‘lib, Y.M.Plotinskiy interpretatsiyasida tizim-bu bir biri bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘pgina elementlardir deb etirof etiladi.

Pedagogik tizim – tarbiya, ta’lim va o‘qitish masadlariga uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘pgina o‘zaro bog‘langan tarkibiy va funksional komponentlardir.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar uchun kompensatsiyalovchi turdagи maxsus korreksion maktabgacha ta’lim muassasasining pedagogik tizimi ko‘rib chiqilgan modeldan farqli ravishda quyidagilar ta’siri ostida kengayadi va murakkablashadi:

- pedagogik maqsadning ko‘p sonli jihatlari bilan;

- ta’limning turli yo‘nalishdagi mazmun-moxiyati bilan (MTM umumta’lim dasturi tarbiyalanuchilarda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar ta’lim dasturi bilan o‘zaro muvofiq, uyg‘unlashgan bo‘lishi zarur);

- tizim subyektlarining ko‘pchiligi (nafaqat o‘qituvchi –logoped, balki, tarbiyachi, musiqa muallimi, jismotniy tarbiya bo‘yicha yo‘riqchi, psixolog, muassasa rahbarlari (uslubiyotchi, mudira), logopat bolaning ota-onasi bularning barchasi pedagogik tizimning bir butun ishtirokchilari – komponentlari hisoblanadilar. Ushbu tizimning amalda bajarilishi nutqida nuqsoni bo‘lgan bolani ijtimoiylashuviga yo‘naltiriladi);

- pedagogik kommunikatsiyaning turli xil vositalari bilan (nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda ham umumdidaktik, ham maxsus pedagogik shakllar, usullar va vositalardan foydalilanildi);

- tizimning barcha funksional komponentlari o‘rtasidagi ko‘pgina bog‘liqliklar bilan.

Shunday qilib, bizning oldimizda quiydagisi vazifalar turadi:

- MTM pedagolari va mutaxassislari ishlaydigan dasturlar mazmunida yuqorida sanab o‘tilgan har bir funksiya va ko‘nikmalarning shakllanish maqsadlari aniq qo‘yilganligini tahlil qilish;

- har bir dastlabki shart-sharoitlarning shakllanishi maqsadlariga erishish uslublari, shakllari va vositalarini aniqlash;

- o‘qish va yozishni o‘zlashtirishning dastlabki shart-sharoitlari shallanishiga yo‘naltirilgan ushbu ta’lim tizimining muhitini aniqlash;

- pedagogik tizim subyektlari o‘rtasida yozma nutqni o‘zlashtirish dastlabki shart-sharoitlari shaklanishi yo‘nalishida o‘zaro harakat mavjud yoki mavjud emasligini va uning shakllari qandayligini aniqlash.

Ta’lim muhitini tahlil qilishda biz quyidagi uslub va vositalardan foydalandik: dasturlar tahlili (majmuaviy va parsial dasturlar); taqdim etilgan hujjatlar tahlili; mashg‘ulotlarga qatnashish; bolalarni har xil faoliyat turlari davomida kuzatish; rahbarlar, pedagoglar va ota-onalar bilan suhbatlashish; bola faoliyati mahsulotlarini o‘rganish; muassasada predmetli muhitni o‘rganish.

Bolalarni har xil faoliyat turlari davomida kuzatish, MTMda ko‘rilgan mashg‘ulotlar, dasturlar, hujjatlar va tarbiyachilar, logoped, psixolog, musiqa muallimi va boshqa mutaxassislar bilan o‘tkazilgan suhbatlar tahlili (eksperiment o‘tkazilgan MTM) bizga maktab yoshidagi bolalarda o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorgarlikning dastlabki shart-sharoitlari holatida aniqlangan kamchiliklar ta’lim muhiti ma’nodor aspektalarini loyihalashtirish va faollashtirish borasidagi quyidagi kamchiliklar tufayli kelib chiqadi degan xulosaga kelish imkonini berdi:

- MTM musiqa rahbari, jismoniy tarbiya bo‘yicha yo‘riqchi va boshqa mutaxassislar olib boryotgan mashg‘ulotlarda o‘z oldilariga bolalar tomonidan o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorlash maqsadlarini qo‘ymaydilar, shu bilan birga o‘zları ishlaydigan ta’lim dasturlarida mazmun-mohiyati yozma nutqni o‘zlashtirish uchun kerakli funksiyalar va ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan fragmentlar qayd etilmadi;
- MTMda pedagogik jarayon bir birini to‘ldiruvchi ko‘psonli majmuaviy va parsial dasturlardan foydalanishdan iborat bo‘lib, bu dasturni noadekvat sur’atlarda o‘tib bo‘lish, bolalarga qiyinchilik tug‘diruvchi mavzularda uzoq ushlanib qolish mumkin emasligiga sabab bo‘ladi va bo‘sh vaqtda yoki kun tartibi mobaynida u yoki bu ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga qo‘srimcha e’tibor berishni talab etadi;
- MTMda pedagogik jamoa hodimlari o‘rtasida muntazam o‘zaro hamkorlikda harakatni tashkillashtirishda murakkabliklar qayd etiladi (nisbatan uzviy o‘zaro hamkorlikdagi harakat logoped, tarbiyachilar va ota-onalar o‘rtasida kuzatiladi; MTM rahbarlari va tarbiyachilar o‘rtasida; musiqa muallimi va tarbiyachilar o‘rtasida), ya’ni pedagogik tizimning alohida subyektlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikdagi harakat kuzatilmaydi, bu esa uning bir butunligini buzadi va majmuaviy ishlarni amalga oshirishga halal beradi;
- MTM muhitida pedagoglar va ota-onalar o‘rtasida o‘qish va yozishni o‘zlashtirishning dastlabki shart-sharoitlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan

o‘zaro hamkorlikdagi harakatni samarali amalga oshirishga imkon beruvchi ma’lumot mavjud emas.

Shunday qilib, kompensatsiyalovchi turdag'i bolalar bog‘chalarida bolalarni o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorlash bo‘yicha korreksion-ta’limiy ishlarning samaradorligi yetarli darajada emasligi, bizning nazarimizda ta’lim mazmun-mohiyati tarkibining fragmentlarga bo‘linishi hamda bolalarda o‘qish va yozishni o‘zlashtirishning dastlabki shart-sharoitlarini shakllantirishda ta’lim muassasasi pedagogik tizimi mutaxassislarining ish faoliyatida hamjihatlik yo‘qligi va predmet-fazoviy muhit tuzilishidagi alohida tamoyillarga riosa etmaslik, ya’ni ta’lim muhitini loyihalashtirish va amalda bo‘lishini ta’minalash kamchiliklari maktabgacha yoshdagi nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar tomonidan o‘qish va yozishni o‘zlashtirishning dastlabki shart-sharoitlari shakllanishi ehtiyojlariga adekvat bo‘lgan ko‘pqirrali fazoviy muhit tufayli kelib chiqadi.

(1-jadval)

1-jadval

Maktabgacha yoshdagi nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorlash ishlarning mazmuni

Pedagogik tizim muhitining ijtimoiy aspektalarini takomillashtirish	*Bolalarni o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorlash ishlarning har bir belgilangan yo‘nalishlari vazifalarini hal etish uchun MTM pedagogik tizimi subyektlari o‘rtasida o‘zaro hamkorlikdagi harakatni tashkillashtirish.
Pedagogik tizim muhitining psixologik-pedagogik aspektalarini takomillashtirish	*Har qanday mashg‘ulotlarda, bo‘s sh vaqtda va kun tartibi davomida foydalanish mumkin bo‘lgan o‘yinlar, mashqlarlar faoliyatida kerakli dastabki shart-sharoitlarini shallantirish uchun yo‘naltirilgan tegishli aspektlarni tanlash, tizimlashtirish va ulardan to‘g‘ri foydalanish.

	ma'lumotlar va bilimlarni orttiruvchi, bolalar tomonidan yozma nutqni o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari hamda qanday funksiyalar va ko'nikmalar ularning o'qish va yozishni o'zlashtirishi uchun dastlabki shart-sharoitlar hisoblanishi haqida ma'lumot beruvchi seminarlar va suhbatlar o'tkazish.
Pedagogik tizim muhiti fazoviy-predmetli aspektalarini takomillashtirish	<p>*mini-kutubxonalar va axborot stendlari tashkil etish;</p> <p>*o'qish va yozishni o'zlashtirishga tayyorgarlikning dastlabki shart-sharoitlarini shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik va ko'rgazmali materiallarni tanlash va tizimlashtirish;</p> <p>Guruhlarda “ijod sahnalari”, “sensor”, “motorika” sahnalarini tashkillashtirish va zaruratga qarab, predmetli mazmuni dastlabki shart-sharoilarni rivojlantirish maqsadlariga muvofiq keladigan “nutqli” zonalar tashkil etish.</p>

Ta'lim muhiti ijtimoiy aspektlari ta'lim va tarbiya jarayoni qatnashchilari o'rtaсидаги муносабатларни қамраб олди. Уларда нafaqat bolalar va kattalar o'rtaсидаги aniq o'zaro муносабатлар, balki yanada umumiyl maqsadlar – rivojlantirish, tarbiya va ta'lim yo'nalishlari, uning ijtimoiy ahamiyati aks etadi. Pedagoglar, ota-onalar o'rtaсидаги o'zaro hamkorlikdagi harakatlar insonparvarlik, bolaning shaxsiy xususiyatlarini bilish va ta'lim integratsiyasi, ijobiy emotsiyonal muhit, MTM ishlari maqsadlariga erishishni ta'minlashga yo'naltirilgan bolalar va kattalar, jamoa pedagoglari o'rtaсидаги shaxsiy-oriyentirlovchi o'zaro ta'sir, o'zaro aloqalarni hisobga olish hisobiga maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berish, ularni tarbiyalash va rivojlantirish maqsadlariga erishiladi.

Shunday qilib, xususan, har bir MTM mutaxassisi o'z dasturiy vazifalarini hal etishi, yagona ta'lim muhitida turli mutaxassislarining kasbiy faoliyat

tizimining yig‘indisi bolarni maktabda bilim olishga tayyorlash va ularni ijtimoiylashtirishni umumiy maqsad sifatida ko‘zda tutishi lozim.

O‘qish va yozishni o‘zlashtirishni dastlabki shart-sharoitlarining qo‘pqirraliligi va murakkabligi, ular buzilishining tez-tez takrorlanishi - har xil soha mutaxassislarini ushbu jarayonda, ya`ni ularning shakllanishi va korreksiyasida ishtirok etishlarini nazarda tutadi.

MTM mutaxassislari tomonidan bir birini to‘ldiruvchi majmuaviy va parsial (majmuaviy dasturlarning ayrim bo‘limlarining o‘rnini bosuvchi) dastrulardan foydalanish, dasturiy mazmun-mohiyatni amalga oshirish va tarbiyalanuvchilarga beriladigan o‘quv yuklamasi meyorlarining murakkabligi pedagogik jamoa xodimlari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni tashkil etish qiyinchiliklarida o‘z aksini topadi. Bu esa ta’lim tizimi butunligini buzadi va o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorgarlikning dastlabki shart-sharoitlarini shakllantirish bo‘yicha majmuaviy ishlarni amalga oshirishga halal beradi.

Biz tomondan tashkil etilgan o‘zaro aloqaning bosh maqsadi - har bir mutaxassis potensialidan foydalanish, pedagogik jamoa barcha subyektlarining intilish, kuch-g‘ayratini birlashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalarni o‘qish va yozishni o‘zlashtirishga tayyorlash ishlarida muayyan faoliyatlarining bir biriga aloqasi yo‘qligi, ularning tarqoqligini bartaraf etishdan iborat. Ya`ni, bolalarda ushbu ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga tayyorlashning dastlabki shart –sharoitlarini shakllantirishga majmuaviy yondashishni tashkil etish lozim.

Yu.K.Babanskiy majmuaviy yondashish mazmun-mohiyatini, avvalo, pedagogning tarbiyaviy-ta’limiy harakatlari, birinchidan, bola shaxsining umumiy shakllanishi, ikkinchidan, uning maqsadli yo‘naltirilgan ta’sirlariga olib boruvchi bir butun tizimga integratsiyasiga yo‘naltirilishida ko‘rdi. Bunga esa pedagog jamoa a’zolari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni tashkil etishga transdissiplinar yondashilgandagina erishish mumkin¹. T.N.Simonova, A.A.Ushakovalarning “Serebral paralich bolalarni rehabilitasiya qilish individual dasturini ishlab chiqishga transdissiplinar yondashish asoslari” tahliliga asosan biz o‘qish va

¹ Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса – М.: 1982. – Б. 216.

yozishni o‘zlashtirshning dastlabki shart-sharoitlarini shakllantirish yo‘nalishida pedagogik tizim subyektlarining o‘zaro aloqasini tashkil etish modelini tuzdik¹.

Pedagogik tizim subyektlari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni tashkil etishga transdissiplinar yondashish mohiyati, bizning nazarimizda, jamoaning har bir a’zosiga uning oldida turgan dasturiy vazifalarni hal etish boshqa mutaxassislarning dasturiy ta’minoti potensial imkoniyatlaridan foydalanish imkonini beradi, bu bilan shakllanayotgan funksiya, ko‘nikma yoki jarayonlarga ta’sir kuchayadi.

Buning uchun biz tomondan ta’lim jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro hamkorikdagи harakati tizimi ishlab chiqildi, bu tizimda uslub va psixologik-pedagogik chora-tadbirlar hajmi mutaxassislar guruhi tomonidan amalga oshirildi (faol guruh tomonidan). Bolalar potensialini hamkorlikdagи tahlili ularda kerakli funksiyalar, ko‘nikmalar va jarayonlarni rivojlantirish chora-tadbirlari optimal rejasini ishlab chiqish imkonini berdi. Guruh tarkibiga kiruvchi mutaxassislarning davriy yig‘ilishlarida faol guruh a’zolarining ish samaradorligi baholandi, rejalgarda tuzatishlar kiritildi, amalga oshirilgan muayyan ishlar yakuni ko‘rib chiqildi. Guruhrar soni, ulardagи ishtirokchilar soni va profili (sohasi) biz tomondan ajratib ko‘rsatilgan ish yo‘nalishlari va hal etilishi talab etiladigan aniq vazifalar bilan aniqlandi.

Mutaxassislar guruhi oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun uning koordinatorlari belgilandi. Har bir faol guruhda bu funksiyani shakllanayotgan jarayonlar va ko‘nikmalar sohasida puxta bilimga ega bo‘lgan mutaxassis bajaradi va u rivojlantirish borasidagi vazifalarni guruhning har bir a’zosi ishiga “translyatsiya qiladi”, ya’ni muayyan vazifalarni ko‘chiradi. Koordinator vazifalariga guruh a’zolarining dasturiy ta’minotini tahlil qilish, ish bosh rejasini tuzish, belgilangan vazifalar yuzasidan konsultatsiya berish va taqsimlash hamda ularning bajarilishi ustidan nazorat qilish kiradi.

¹ Симонова Т.Н., Ушаков А.А. Основы трансдисциплинарного подхода к разработке индивидуальной программы реабилитации детей с церебральными параличами. Труды Астраханской государственной медицинской академии. Астрахань, 2000, Т.19. – Б. 137-142.

Shunday qilib, eksperiment o'tkazilgan MTMning barcha mutaxassislari nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda o'qish va yozishni o'zlashtirishga tayyorgarlikni shakllantirishning barcha bosqichlarida butun faoliyatlari davomida qatnashadilar.

3.5 Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarni yozma nutqga tayyorlash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish

Katta maktabgacha yoshdagi nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar yozma nutqining funksional negizini ta'lim-tarbiya jarayonida kuzatish, tadqiq etish va nutqi meyorda rivojlangan bolalar bilan taqqoslash mazkur guruhga kiruvchi bolalarning o'qish va yozuv malakalarining funksional negizini shakllantirish bo'yicha metodik ish tizimini yaratish imkonini yaratdi.

Olib borilgan tadqiqot asosida mazkur ish tizimi, maktabgacha yoshdagi nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarni ta'lim-tarbiya tizimiga kiritilishi va uning bir yo'nalishiga aylanishi - kelajakda yozma nutq nuqsonlarini oldini olish va yozma nutqni tez, samarali o'zlashtirishga imkon beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berish va rivojlantirish talablariga yaxlit yondoshuvga bola shaxsining barcha sohalarning o'zaro ta'siri va bir-birini to'ldirishi orqali erishiladi. O'zbekiston Respublikasida «Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari» ko'p sonli ilmiy tadqiqotlarga tayanib, bolalarning rivojlanish va ta'lim olishlarini to'rt asosiy yo'nalishga ajratadi:

1. Jismoniy rivojlanish, o'z - o'ziga xizmat va gigiyena;
2. Ijtimoiy - hissiy rivojlanish;
3. Nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik;
4. Bilish jarayoni, atrof-olam to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lish.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablarining asosiy yo'nalishlaridan biri nutq, o'qish va savodga tayyorgarlikdan iboratdir. Bu umumiy vazifa – “Nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik” quyidagi maxsus vazifalardan iborat: nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, lug'atini

boyitish, mustahkamlash va faollashtirish, nutqning grammatik to‘g‘riligini takomillashtirish, og‘zaki nutqni shakllantirish, ravon nutqni rivojlantirish, savodga tayyorlash.

Og‘zaki nutqni o‘stirish bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda asosan, bolalarining og‘zaki nutqini o‘stirishga, nutqni grammatik tomondan to‘g‘ri shakllantirishga, sodda va qo‘shma gaplar tuzish, bunda barcha so‘z turkumlaridan foydalanishga o‘rgatish, bolalarni gapirganda sonni otga, sifatni otga, sifatni fe’lga to‘g‘ri ishlatish malakalarini takomillashtirish, tovush va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz etishga, ravon gapirishga, mustaqil hikoya qilishga e’tibor beriladi. Og‘zaki nutqini o‘stirishda mustaqil hikoya qilishga o‘rgatish katta o‘rin egallaydi: bolalalarni o‘z hayotlarida uchragan voqealar, suratlarga qarab, tarbiyachining taklif qilgan mavzusi asosida hikoyalar tuzishga o‘rgatiladi. Tayyorlov guruh bolalarining hikoyalari mazmunan bog‘langan, ma’lum izchillikda, grammatik tomondan to‘g‘ri tuzilgan bo‘lishi kerak.

Savodga tayyorlash bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda savodga o‘rgatish ikki davrga ajratiladi: tayyorgarlik davri va asosiy davr (savodga tayyorlash)

Savodga o‘rgatishning **tayyorgarlik davrida** quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etish va so‘zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va shakllantirish;
2. Unli va undosh tovushlar haqida tushuncha berish;
3. Jarangli va jarangsiz tovushlarni ajratishga o‘rgatish asosida fonematik idrokni va tasavvurni rivojlantirish;
4. Oddiy tahlil va sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish:
 - a/ Gapni so‘zlarga bo‘lish, so‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lish;
 - b/ ma’lum tovushlarni o‘rnini aniqlash (so‘zning boshida, o‘rtasida va oxirida);
 - v/ so‘zda tovushlar ketma-ketligi va sonini aniqlash;
 - g/ tovushlardan bo‘g‘inlar, so‘zlar tuzishga o‘rgatish;
 - d/ tovushlarni eshitishda farqlashga o‘rgatish.

Tayyorlov guruhida nutq, o‘qish va savodga tayyorlash yo‘nalishining savodga o‘rgatish bo‘limining 2- bosqichi - **asosiy davrida** esa quyidagi ishlar olib boriladi:

- 1.Tayyorgarlik davridagi tushunchalarini asosiy davrda ham mustahkamlab, chuqurlashtirib borish;
2. Berilgan tovushni harf belgisi bilan tanishtirish;
- 3.Kesma harflar yordamida tovush-harf tahlil va sintezi bo‘yicha mashqlarni bajarishga o‘rgatib borish;
4. Bo‘g‘in o‘qish;
- 5.Kesma harflar yordamida bo‘g‘in va so‘zлarni tuzish va ularni bo‘g‘inlab o‘qishga o‘rgatish;
6. Bo‘g‘inli kartochkalardan bir nechta so‘z tuzish va o‘qish.

Mashg‘ulot mavzulari bolalar uchun tushunarli, amaliy ishlar va turli interfaol o‘yinlar yordamida mustahkamlanadi. Mashg‘ulotlar davomida bolalar barmoq mashqlarini tetiklashtiruvchi daqiqalarda bajaradilar, harflar bilan maxsus o‘yinlar, (yig‘ish, terish), amaliy ishlarni bajarib, alifbeni bilib, bo‘g‘inlarni o‘qiy olish ko‘nikmalari mustahkamlanib boradi. Har bir mashg‘ulotning oxirida bolalarning bilimlarini aniqlash va mustahkamlash uchun savollar beriladi. Mashg‘ulotlarda bolalar bilimlarini kengaytirishga yo‘naltirilgan, ishtirot etishga mo‘ljallangan quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Suhbat;
2. Ko‘rgazmalilik;
3. Tushuntirish;
4. Ko‘rsatish;
5. Kichik guruhlarda ishslash (3-4 bola bilan);
6. Savol-javob;
7. Rag‘batlantirish;
8. Amaliy ish;
9. Bilimlarni mustahkamlash uchun o‘yin.

Shu bilan birga yozma nutqning funksional negizini yaratishga yo‘naltirilgan ish tizimi bolani savodga o‘rgatish ishlaridan avval amalga oshirilishi va quyidagi yo‘nalishda olib borilishi lozim:

1. Og‘zaki nutqni rivojlantirish. Yozma nutqni egallash uchun zarur nutqiy malaka va funksiyalarni rivojlantirish. U og‘zaki nutq malakalarini butun kompleksini rivojlantirishni qamrab olgan:

A) Nutqni fonetik-fonematik tomonini anglashni shakllantirish. O‘yin va didaktik mashqlar yordamida bolaga uni o‘rab turgan nutqiy muhitni faqatgina mazmuniy fragmentlarga emas, alohida tovush komplekslari: so‘zlar, bo‘g‘inlar va tovushlarga ajratish mumkinligini tushuntirish. “So‘zning oxirini top”, “Qaysi so‘z yashiringan?”, “Qaysi tovush tushib qolgan?” kabi o‘yinlarni qo‘llash mumkin. Paronim so‘zlarga rasmlar topish orqali esa bolalar alohida tovushlarni so‘z ma’nosidagi o‘rnini anglaydilar;

B) Eshituv diqqatini rivojlantirish. Bu maqsadda “Kimning ovozi?”, “Nima chalyapman”, “Kimligini tinglab top” kabi o‘yinlar qo‘llanadi. Bolalar ohangning mazmuniy ahamiyatini tushunishga o‘rgatiladi.

V) Fonematik idrokni takomillashtirish va to‘g‘ri fonematik tasavvurlarni shakllantirish. Bu yo‘nalishda bolalarda to‘g‘ri talaffuzni shakllantirish bilan bir vaqtda eshitilishi va talaffuziga ko‘ra bir-biriga o‘xhash tovushlarni alohida va so‘zlearning tarkibida ajratish va farqlashga o‘rgatiladi. Shu bilan birga turli grammatik shaklda berilgan so‘zlar ustida ish olib boriladi. Masalan, bolaga kitob va kitoblar chizilgan rasmlarni, qiz qalamni chizayotgan va qalam bilan chizilayotgan rasmlarni ko‘rsatish so‘raladi.

2. Ko‘rvu-fazoviylidrok va ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirish. Tadqiqotimiz asosida ko‘rgazmali-obrazli va konstruktiv tafakkurni yuqori darajada rivojlantirish yozma nutq buzilishlarini oldini olishda katta ahamiyatga egaligini aniqladik. Mazkur bo‘lim quyidagi asosiy yo‘nalishlarga ega:

A) Perseptiv va konstruktiv topshiriqlarni bajarishda fazoviylidrok o‘ljal olish bosqichi ustida ishlash. Bolani tasvir va qurilmalarni tartib bilan izchil ravishda

tahlil etishga o'rgatiladi. Tasvir yoki shaklni asosiy, birlamchi elementlari, mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida shablonlar yordamida predmetli xatti-harakatlar tarzida, keyingi mashg'ulotlarda esa tafakkur asosidagina ajratish va farqlashga o'rgatiladi.

B) Sensor etalonlar bilan ishlash va unga mos so'zli tushunchalarni egallash: asosiy geometrik shakllar, o'lchamlar, fazodagi joylashuvini bildiruvchi tushunchalar va h.k. Buning uchun "Ta'rifi asosida top", "Rassom nima chizganini top" o'yini, turli geometrik shakllar yig'indisidan iborat tuzilmani eslab qolishga qaratilgan o'yinlar qo'llaniladi.

V) Ko'rvu obrazlarini tafakkur asosida joydan joyga ko'chirish va transformatsiyalash malakalarini rivojlantirish.

3. Tasviriylar qobiliyatlarini shakllantirish. Korreksion ish ikki yo'nalishda olib boriladi. Birinchi yo'nalish grafomotor malakalarini rivojlantirishga va ikkinchi yo'nalish grafik simvolizatsiyani o'zlashtirishga qaratiladi. Korreksion ish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

A) geometrik shakllarni kontur bo'yicha shtrixlash va chizish, namunadan ko'chirish;

B) Tugatilmagan rasmlarni yakunlash;

V) "Kim diqqatliroq?" o'yini – naturadan chizishda imkon boricha ko'proq detallarni tasvirlash;

G) Rasmdagi yetishmaydigan detallarni chizish ({B}dan farqli ravishda rasmlarda faqat ba'zi detallargina yetishmaydi);

D) Shabl yoki bir necha shakllar yig'indisini eslab qolib chizish;

Y) Harf va so'zlarni shablonlar yordamida yozish. Selluloid yoki pleksiglasdan yozma shrift uchun shablonlar tayyorlanadi va bola ular orqali avtomatlashgan kinemalar, ya'ni harflarni tasvirlash uchun malakaviy xatti-harakatlar ustida ishlaydi.

4. Bolaning suksessiv qobiliyatlarini rivojlantirish. Hodisalarning vaqtinchalik ketma-ketligini analiz qilish, eslab qolish va qayta ifodalashni rivojlantiruvchi mashqlar barcha (ko'rvu, eshituv, harakat va kinestetik)

analizatorlar faoliyatiga yo‘naltirilishi joiz. Bu maqsadda quyidagi mashqlarni qo‘llash mumkin:

- A) Harakatlar seriyasini eslab qolib takrorlash (“musht-qovurg‘a-kaft”...)
- B) Ritmlarni eshituv va grafik namuna asosida qayta ifodalash. Mazkur topshiriqlarni “Telegrafist” o‘yini ko‘rinishida amalga oshirish mumkin.
- V) Raqamlar, tovushlar, harflar, so‘zlar qatorini eslab qolib qayta ifodalash. Topshiriq qayta ifodalanuvchi qatorlarni uzaytirish yoki namunani teskari ketma-ketlikda qayta ifodalash bilan murakkablashtiriladi.
- G) Hafta kunlari, oylar, yil fasllari va h.k.larni to‘g‘ri, teskari yoki ixtiyoriy ketma-ketlikda avtomatlashgan holda qayta ifodalash ustida ish olib borish;
- D) “Taklif etilgan tartiblash prinsipi asosida qatorni davom ettirish” mashqi;
- Y) Ketma-ketligi bo‘yicha farq qiluvchi shakllar seriyasini eslab qolish;
- J) “Nima o‘zgardi?” o‘yini – bola test materiali (shakllar seriyasini ketma-ketligi)ni eslab qolgandan so‘ng logoped mazkur ketma-ketlikni bir yoki bir necha o‘zgarishlar bilan ko‘rsatib, nima o‘zgarganini so‘raydi.

5. Diqqatni jamlash, taqsimlash va ko‘chirish qobiliyatlarini rivojlantirish. Mazkur yo‘nalishdagi korreksion ishda eshituv modalligiga ham, ko‘rvu modalligiga ham qaratilgan mashqlarni kiritish va asosiy e’tiborni diqqatni ixtiyoriy nazorat qilishni rivojlantirishga qaratish joiz. Bu maqsadda quyidagi mashqlar taklif etiladi:

- A) Diqqat turg‘unligini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar – ko‘zmunchoqlarni uzoq muddat saralash va ipga terish, “Kim kim bilan telefonda gaplashyapti?”, “Kim kimnikiga mehmonga ketyapti? ” kabi o‘yinlar.
- B) Diqqatni ko‘chirish ko‘nikmasi - mualliflarning fikricha “birgalikdagi sanash” yordamida samarali rivojlantiriladi. Bunda rasmdagi boshqa predmetlarga e’tibor bermagan holda undagi ikki xil tasvir (belgi)lar miqdorini aniqlash talab etiladi;
- V) Diqqatni ixtiyoriy ko‘chirish qobiliyatini rivojlantirish maqsadida quyidagi topshiriqlardan foydalilanadi: hisob raqamlari bilan aralashtirilgan

alfavitni o‘qish (a, 1, b, 2, v, 3 va h.k.), qizil va qora raqamli Shulte jadvallaridan 1dan 25gacha bo‘lgan bir xil (qizil yoki qora) rangdagi raqamlarni topish va b.q.:

G) Reaksiyaning tezligi va aniqligini rivojlantirish hamda takomillashtirish maqsadida o‘quvchiga bir qator shakllar ko‘rsatilib, ularning har biriga shartli raqam beriladi. Bola ularni eslab qolgandan so‘ng ekranda tez paydo bo‘luvchi shakllarni daftariga ularga berilgan shartli raqamlar ko‘rinishida yozib olishi joiz.

Yuqorida sanab o‘tilgan usullar majmui mashg‘ulotlar jarayonida almashinib kelgan holda qo‘llaniladi hamda ushbu metodikalardan maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyachilari, ota-onalar, pedagogika institutlari va kollej talabalari ijodiy yondoshgan holda foydalanishlari mumkin.

XULOSA

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish yo‘llarini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, pedagogik, psixologik, metodik (umuman defektologik) adabiyotlarda ushbu muammo yaxlit holda kam o‘rganilgan. Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar nutqining rivojlanishidagi o‘ziga xosliklar, ularni korreksiyalash chet el va yurtimiz olimlari tomonidan nisbatan keng o‘rganilgan, psixologo-pedagogik ish tizimlari yaratilgan, biroq maxsus mакtabgacha tarbiya muassasalarida ta’lim–tarbiya olayotgan tarbiyalanuvchilarda yozma nutqni shakllantirishga oid o‘zbek tilidagi adabiyotlar juda kamdir.

Bizning nazarimizda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar erishishi lozim bo‘lgan barcha bilim, ko‘nikma va malakalari mакtabgacha ta’lim muassasasidan boshlanib, mакtabda o‘zining mantiqiy davomini topmog‘i lozim. Albatta, bu o‘rinda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning bilim zahiralarini samarali kengayib borishi maqsadga muvofiq bo‘lib, yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish jarayoni ana shu muhim va ayni damda murakkab jarayonning debochasidir.

O‘qish va yozish jarayonlarining normal kechishi uchun zarur analizatorlar tizimlarining markaziy va periferik qismlarini to‘laqonli faoliyati va o‘zaro mutanosiblikdagi ishi, ko‘rish va motorik funksiyalarning ijobiy holati, o‘z nutqini anglash va uni egallash layoqati, diqqat, xotira, tafakkur va uning turli operatsiyalarining yetarli darajada shakllanganligi, bolaning emotsiunal-shaxsiy yetukligi muhim ahamiyat kasb etadi. Sanab o‘tilgan psixofiziologik komponentlar yozma nutqni egallash uchun zarur bo‘lgan layoqat sifatida talqin etiladi, ularning rivojlanishida kuzatilishi mumkin bo‘lgan buzilish yozma va og‘zaki nutqni egallahda qiyinchiliklar vujudga kelishiga sabab bo‘ladi.

Olib borgan tadqiqot ishlарimizning natijalariga ko`ra, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda tovushlar talaffuzini tekshiranimizda ularning ko`pchiligi tovushlarni yaxshi talaffuz qila olmasliklarini, grammatika va ravon nutqning shakllanganlik darajasini hamda leksika holatini o`rganganimizda esa

nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar tomonidan muayyan predmet tasvirini unga tegishli so‘z bilan ifodalash imkoniyatini aniqlash uchun berilgan vazifalarni bajarish natijalari o‘rta darajada ekanligini aniqladik. Shu bilan birga bu vazifalarni eksperimental guruh qizlari o‘g‘il bolalarga nisbatan yuqori darajada bajarishlarining guvohi bo`ldik.

Shunday qilib, nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda nutqning tizimli komponentlari orasidan leksik–grammatik tuzilishning hammasidan ko‘proq buzilganligi ma’lum bo‘ldi: ya’ni nutq nuqsoniga ega bolalarning 84 foizida maxsus tanlab olingan rasmlar bo‘yicha predmet, harakat, sifatiy belgilarni aytishda, predmetni uning tavsirlanishi bo‘yicha nomlashda, sinonim va antonimlarni topishda, turdosh predmetlarning guruhlari bo‘yicha umumlashtirilgan so‘zlarni aytishda, so‘zlarni o‘zgartirish va yangi so‘zlarni hosil qilish ko‘nikmalarining buzilishi, shakllanmaganligi kuzatilsa; nutq nuqsoniga ega bolalarning 89 foizida esa grammatik strukturalash bo‘yicha vazifalarni bajarish murakkabligi: ravon nutq kamchiliklari va tilga oid analiz va sintez ko‘nikmalarining buzilganligi e’tirof etildi.

Shunday qilib, tekshirish-o‘rganish ma’lumotlari eksperimental guruh bolalarida nutq tizimi barcha tarkibiy komponentlarining rivojlanishi past darajada va yetralicha shakllanmagan degan fikrni ilgari surish imkoni berdi.

Nutqi to`liq rivojlanmagan bolalarning motor harakatlari tekshirilganda ularning umumiyligi va artikuytasion motorikasining o‘rta darajada, ammo mayda qo`l motorikasining past darajada rivojlanganligining guvohi bo`ldik.

Fazoviy tushunchalarni farqlashni tekshirish natijasiga asoslangan holda esa biz, nutqi to`liq rivojlanmagan bolalarda atrof-olamni orientirlash va fazoviy farqlash kabi tushunchalarning o`rtadan past darajada rivojlangan degan xulosaga keldik.

Nutqi to‘liq rivojlanmaganlik tashxisi qo‘yilgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning yozma va og‘zaki nutqidagi disleksiya, disgrafiya, dizorfografiya holatlari ularda maktabgacha tarbiya yoshida yozma nutqni

egallash uchun zarur layoqatni shakllantirish, korreksiya qilish hamda rivojlantirishga qaratilgan ishlarni tashkil etishga ehtiyoj tug‘diradi.

Korreksion mashqlarni samaradorligi quyidagi shartlarga qanchalik amal qilinganligiga bog‘liq:

- tizimli ravishda o‘tkazilishi,
- ularni murakkabligi ortib borishiga ko‘ra joylashtirish,
- topshiriqlarni maqsadga muvofiqligi,
- mashqlarni ketma- ketligi va variativligi,
- nutqga e’tiborni tarbiyalash.

Tadqiqot ishimizni tayyorlash jarayonida o‘z oldimizga qo‘yilgan vazifalarni bajarishga harakat qildik. Shu jumladan quyidagi vazifalar o‘z yechimini topdi:

- mavzuga doir psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlarni o‘rganildi va tahlil etildi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish holati o‘rganildi;
- tajriba-sinov metodikasini tayyorlandi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish bo‘yicha tajriba sinov o‘tkazildi;
- nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Shunday qilib, biz o‘z magistrlik dissertatsiyamizda nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning yozma nutqga tayyorgarligini aniqlash va shakllantirishning o‘ziga xos jihatlarini o‘rgandik hamda uni bartaraf etish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Davlat dasturlari va qonunlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi / O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrdagi qabul qilingan. – T.: O‘zbekiston. 1992.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘irisida”gi Qonuni / Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” Qonuni / Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1997.

II. I. A. Karimov asarlari

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. “Asosiy vazifamiz vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi yanada yuksaltirishdir”. -T.: O‘zbekiston 2010.
3. Karimov I.A. “O‘zbekiston mustakillikka erishish ostonasida” T-2012.
4. Karimov I.A. “Sog‘lom bola yili” Davlat dasturi. Toshkent 2014.

III. Asosiy adabiyotlar

1. Агаркова Н.Г. «Графический навык. Каллиграфический почерк (Текст): программа для начальной школы». 1994. №-7., -Б. 12-15.
2. Агафонова И.Н. «Экспресс-диагностика готовности к школе». Изд-во С-Петерб.гос.ун-та пед.мастерства., 1997.
3. Айдарова Л.И. “Психологические проблемы обучения младших школьников родному языку” монограф., М.: 1978.
4. Амирова Т.А. “Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка”. М, Наука.: 1985.
5. Ананьев Б.Г. «О развитии детей в процессе обучения» // Советская педагогика. - 1957. - №7. - Б. 12-24.

6. Антипова Ж.В. «Краткие сведения по теории и истории методики развития речи». М.: 2004.
7. Антипова Ж.В., Волосовец Т. В., Кутепова Е.Н. «Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников» : Учебно-методическое пособие - М: Изд-во «Секачев В.Ю.», 2002. – Б. 256.
8. Ахутина Т.В. «Нейропсихологический подход к диагностике и коррекции трудностей обучения письму». Изд-во С-Петерб ун-та, 2001.
9. Артемова Е.Э. «Особенности формирования просодики у дошкольников с речевыми нарушениями» : Автореф. дис.канд. пед. наук. - М.: 2005.
10. Ayupova M.Yu. “Korreksion ishlar metodikasi” ma’ruza matni. Т.: 2001.
11. Ayupova M.Yu. “Logopediya”. - O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, Т.: 2007.
12. Бобаева Е.А. «Готовность к обучению в школе детей – билингвов с речевой патологией» . Автореф. дис.пед. ном. – М.: 1992.
13. Бабанский Ю.К. «Оптимизация учебно-воспитательного процесса» – М.: 1982. – Б. 216.
14. Баранов С.П. «Сущность процесса обучения» . - М, 1981.
15. Белова-Давид Р. А. «Нарушение речи у дошкольников» . – М.: 1972.
16. Бельтиков В.И. «Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи в норме и патологии» . – М.: 1977.
17. Бурлакова М.К. «Речь и афазия» . Медицина 2007.
18. Варенцова Н.С. «Развитие фонематического слуха у дошкольников» . – М.: 1977.
19. Венгер Л.А. «Воспитание сенсорной культуры ребенка от рождения до 6 лет» . – М.: 1988.
20. Власенко И.Т. «Особенности словесного мышления взрослых и детей с нарушениями речи» . – М.: 1990.

21. Волкова Г.А. «Методико психолого-педагогического обследования детей с нарушениями речи» . – М.: 2003.
22. Волковская Т.Н. «Психологическая помощь дошкольникам с общим недоразвитием речи» . – М.: 2004.
23. Волкова Л.С., Туманова Т.В. «Фонетико – фонематическое и общее недоразвитие речи» . / Л.С. Волкова тахрири остида. – М.: ВЛАДОС, 2003.
24. Воробьева В.К. «Особенности связной речи школьников с моторной алалией» . / С.С.Ляпидевская тахрири остида. - М .: 1975.
25. Выготский Л.С. «Мышление и речь» . - М.: Лабиринт, 1996. – Б. 414.
26. Выготский Л.С. «Проблемы дефектологии» . - М.: Просвещение, 1995.
27. Гриншпун Б.М. «О принципах логопедической работы на начальных этапах формирования речи у моторных алаликов» . – В сб.: Нарушения речи и голоса у детей /С.С.Ляпидевская тахрири остида, - М.: 1975.
28. Ефименкова Л.Н. «Формирование речи у дошкольников» . – М.: 1985.
29. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичёва Т.Б. «Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников» . – М.: 1973.
30. Жукова Н. С., Мастюкова Е. М., Филичева Т. Б. «Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников» .-Екатеренбург: Изд-во АРД ЛТД.: 1998.
31. Жукова Н.С. «Преодоление недоразвития речи у детей» . Уч.-метод. пособие. - М.: Соц.- полит, журн., 1994. – Б. 96.
32. Исаев Д.Н. «Диагностика и лечение аутизма у детей» . 1987.
33. Иваненко С.Ф. «Формирование восприятия речи у детей с тяжёлыми нарушениями произношения» . – М.: 1984.

34. Иваненко С.Ф. «Формирование навыков письма у детей с тяжёлыми нарушениями речи» . – М.: 1985.
35. Иваненко С.Ф. «Формирование навыков чтения у детей с тяжёлыми нарушениями речи» . – М.: 1987.
36. Запорожец А.В. «Воспитание и обучение в детском саду» . – М.: 1976.
37. Запорожец А.В. «Сенсорное воспитание дошкольников» . – М.: 1978.
38. Каше Г.А. «Подготовка к школе детей с недостатками речи» .- Пособие для логопедов. - М.: Просвещение, 1985. – Б. 206.
39. Колповская И.К. «Влияние недоразвития речи на усвоение письма». // Школа для детей с ТНР. — М.: 1961.
40. Корнев А.Н. «Нарушения чтения и письма у детей» : Учебно-методическое пособие.- СПб.: МиМ, 1997. – Б. 286.
41. Лалаева Р.И. «Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников» . — СПб., 1999.
42. Левина Р.Е. «Нарушения речи и письма у детей» : Избранные труды / Ред.- сост. Г.В. Чиркина, П.Б. Шошин. - М.: АРКТИ, 2005. – Б. 224.
43. Леонтьев А.Н. «Мышление» // Вопросы философии. - 1964. - №4. - Б. 85 - 95.
44. Логопедия. / под ред. Л.С. Волковой., С.Н. Шаховской. – М., 2003.
45. Лuria A.P. «Язык и сознание» . - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – Б. 306.
46. Лопатина Л. В. «Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста» . -СПб.: Союз, 2004.
47. Лопухина И.С. «Логопедия». – М.: Аквариум, 1995.
48. Мастьюкова Е.М. «Психическое развитие школьников, страдающих моторной алалией» // Преодоление речевых нарушений у детей и взрослых: Сб. науч. тр.-М.: 1980. - Б. 50-55.

49. Муминова Л.Р. «Теоретические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошкольного возраста» . Автореф. дис. ... док.пед. наук. – Т.: 1992.
50. Назарова Е. В. «Формирование лексико-грамматической организации речевого высказывания у детей дошкольного возраста с недоразвитием речи» : Автореф. дис. . канд. пед. наук. М.: 2000. – Б. 16.
51. Правдина О.В. «Логопедия». – М.: 1973.
52. Пулатова Х.М. «Активизация речевой деятельности детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи». Автореф. дис. Доц.пед. наук. – Т.: 1994.
53. Садовникова И.Н. «Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников» : Учебное пособие. - М.: «Гуманит. изд. центр ВЛАДОС», 1997. – Б. 256.
54. Симонова Т.Н., Ушаков А.А. «Основы трансдисциплинарного подхода к разработке индивидуальной программы реабилитации детей с церебральными параличами». Труды Астраханской государственной медицинской академии. Астрахань, 2000, Т.19. – Б. 137-142.
55. Спирова Л.Ф. «Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи» . - М.: Педагогика, 1980. – Б. 192.
56. Усанова О.Н. «Логопедическая работа по формированию звукопроизношения у детей с моторной атаксией в дошкольном возрасте» . Автореф. дис. ... доц.пед. наук. – М.: 1970.
57. Филичева Т.Е. «Подготовка к школе детей с общим недоразвитием речи в условиях специального детского сада» / Филичева Т.Е., Чиркина Г.В., - М.: 1994.
58. Филичёва Т.Б. «Особенности формирования речи детей дошкольного возраста» . – М.: 2000.
59. Филичева Т.Е. «Дети с общим недоразвитием речи. Воспитание и обучение» / Филичева Т.Е., Туманов Т.В. – М.: Гном-Пресс, 1999.

60. Филичёва Т.Б., Чиркина Г.В. «Изучение детей с общим недоразвитием речи в специальном детском саду» . //Дефектология. № 6, 1985.
61. Филичёва Т.Б., Чиркина Г.В. «Коррекционного обучение и воспитание детей 5-летнего возраста с общим недоразвитием речи» . – М.: 1991.
62. Филичёва Т.Б., Чевелёва Н.А., Чиркина Г.В. «Основы логопедии». М.: 1989.
63. Филичёва Т.Б., Чиркина Г.В. «Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста» / Практическое пособие. – М.: 2004.
64. Хрестоматия по логопедии /под ред. Л.С.Волковой., В.И.Селиверстова. – М.: 1997.
65. Шаховская С.Н. «Недоразвитие и утрата речи. Алалии» // Расстройства речи у детей и подростков: Сб. тр. - М.: Медицина, 1969. - Б. 156 - 176.
66. Цветкова Л.С. «Нарушение и восстановление зрительного предметного образа у детей с аномальным развитием» // Мозг и интеллект: Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. - М.: Просвещение - АО «Учеб. лит.», 1995. - Б. 241 – 253.
67. Эльконин Д. Б. «Развитие устной и письменной речи учащихся». - М., 1998. - Б. 100-111.

IV. Internet saytlari

1. <http://new-clinica.ru>.
2. <http://www.gov.uz/Nizomiy nomidagi TDPU sayti>.
3. <http://www.pedagog.uz/Pedagogika muassalari portalı>.
4. <http://www.ziyo.uz.com/>
5. <http://www.lex.uz/>
6. <http://www.google.ru/>
7. <http://www.mail.ru/>

GLOSSARIY

№	O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida
1.	Artikulyatsiya	артикуляция	articulation
2.	Moslashuv	адаптация	adaptation
3.	Abilitatsiya	абилитация	abilitation
4.	Artikulyatsiya mashqlari	артикуляционные упражнения	articulation exercise
5.	Analizator	анализатор	analyzer
6.	Bolaning lug'ati	словарь ребёнка	child lexicon
7.	Bosh miya	головной мозг	main brain
8.	Verbal muloqot	вербальное общение	verbal conversation
9.	Gnozis	гноэзис	gnozic
10.	Defferensatsiya	дефференсация	differthntiation
11.	Ijtimoiy adaptatsiya	социальная адаптация	social adaptation
12.	Impressiv nutq	импрессивная речь	impressive speech
13.	Ijtimoiy reabilitatsiya	социальная реабилитация	social rehaabilition
14.	Interfaol metod	интерактивный метод	the interactive method
15.	Ijtimoiylashuv	социализирование	socialization
16.	Korreksiya	коррекция	correction
17.	Kompensatsiya	компенсация	compensation
18.	Kompleks	комплекс	complex
19.	Logoped	логопед	logopedist
20.	Leksika	лексика	lecsica
21.	Mayda motorika	мелкая моторика	fine motor skiles
22.	Metodik tavsiyalar	методические предложения	cuidelines
23.	Motorika	моторика	matorical
24.	Muloqot	коммуникация	communication
25.	Munosabat	отношение	ratio
26.	Metodika	методика	methodology
27.	Nutqiy negativizm	речевой негативизм	voice of negativizm

28.	Nuqson	аномалия	anomaly
29.	Nutqiy nafas	речевое дыхание	speech breathing
30.	Nutq	речь	speech
31.	Nutqning to‘liq rivojlanmasligi	общие недоразвитие речь	breaches of the speech development
32.	Nutqning fonetik va fonematik tomonidan rivojlanmaganligi	фонетическая и фонематическая неразвитие речи	developed speech by phonetically and phonematically
33.	Ovoz	голос	sound
34.	Psixik funksiyalar	психические функции	mental functions
35.	Profilaktika	профилактика	prophylaxis
36.	Psixika	психика	mind
37.	Predmetli faoliyat	предметная деятельность	object oriented fctivit
38.	Ritmika	ритмика	ritmical
39.	Refleks	рефлекс	reflecs
40.	Rivojlantirish	развивать	developing
41.	Sensor	сенсор	sensor
42.	Tavsif	характеристика	characteriration
43.	Tahlil	анализ	analysis
44.	Tashxis	диагноз	diagnosis
45.	Til	язык	longue
46.	Tovush	просвещение	education
47.	Fonematik idrok	фонематическое мышление	phonemic thinking
48.	Shaxs	личность	personality
49.	Ekspressiv nutq	экспрессивное речь	expressive speech
50.	O‘yin	игра	game